

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

VERNER fon SİMENS

QAFQAZ SƏYAHƏTLƏRİ

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri və
ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Elmi redaktor və
giriş məqaləsinin müəllifi:

Sevinc Hüseynova

Verner fon Simens. Qafqaz səyahətləri.
Bakı: Turxan NPB, 2013, -144 s.

Almancadan tərcümənin və "Azərbaycan dilinə tərcüməyə giriş" in
müəllifi Frankfurt Sülh Araşdırmaları İnstitutunun elmi əməkdaşı,
sosial elmlər doktoru **Azər Babayevdir.**

√ 1805030000 – 002
(TNP)2013

© Turxan NPB, 2013

AZƏRBAYCANDA METALLURGIYANIN İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR QIYMƏTLİ MƏNBƏ

**Verner fon Simensin "Qafqaz səyahətləri"nin
Azərbaycan dilində nəşrinə**

ÖN SÖZ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda aparılan islahatlar proqramına uyğun olaraq Yurdun ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin tarixinə həsr olunmuş əsərlər nəşr edilir, ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında elmi-praktik konfranslar keçirilir, alimlərimizin həmin bölgənin tarixinə dair apardıqları axtarıqlarının nəticələri konfrans iştirakçılarna təqdim olunur və nəşr edilir. Bununla, gələcəkdə Vətənin bütün bölgələrinin tarixini daha dolğun əhatə edən mükəmməl "Azərbaycan tarixi"nin yazılmasına hazırlıq görülür.

Tarix İnstitutunun tədqiqatçılara və geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyi "Qafqaz səyahətləri" tariximizi öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyəti olan ilk mənbələrin nəşri sahəsində növbəti uğurlu addımdır. Verner Simensin qələmindən çıxan bu qiymətli xatirələr müəllifin bilavasitə şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. "Qafqaz səyahətləri"nin ilk mənbə kimi dəyəri də məhz bundadır. Digər tərəfdən, Verner Simensin xatirələri çox aydın şəkildə sübut edir ki, Gədəbəy təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə, bütün Rusiya imperiyasının əsas metallurgiya mərkəzlərindən biri idi.

Gədəbəyin tarixi keçmişinin dərinindən və hər tərəfli araşdırılması, həqiqətən, Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, Gədəbəy Azərbaycanın ən qədim yaşayış mərkəzlərindən biridir. Yurdumuzun qərb bölgəsindəki Azıx, Tağlar və digər məşhur arxeoloji abidələr kimi Gədəbəydəki Anazağa, Kiçik Qaramurad mağaraları, habelə rayonun ərazisində olan digər çoxsaylı mağaralar - qədim insan düşərgələri sübut edir ki, bu diyar ölkəmizin ən qədim insan məskənlərindəndir. Gədəbəy özünün qədim tarixi və bu tarixi təsdiqləyən nadir abidələri ilə birlikdə məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əhatə etdiyi tarixi-mədəni areala daxildir.

Gədəbəyin tarixi keçmişi, eyni zamanda, Azərbaycanın ən qədim metallurgiya tarixidir. Bu ərazidən aşkar olunan qiymətli arxeoloji materiallar əcdadlarımızın mis yataqları ilə çox zəngin olan Gədəbəy ərazisində ən qədim dövrlərdən başlayaraq metal emalı ilə məşğul olduqlarını sübut edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Tunc dövründə Gədəbəy, artıq Azərbaycanın ən sıx əhalisi olan bölgələrindən biri idi.

Sonrakı tarixi dövrlərdə də ulu keçmişimizdə dərin iz qoyan Gədəbəy XIX–XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının əsas əlvan metallurgiya mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Bölgədə kapitalist münasibətləri inkişaf etmiş, Azərbaycanda ilk dəmir yolu istifadəyə verilmişdi.

Gədəbəy erməni qəsbkarlarına qarşı müharibədə də qəhrəmanlıq tariximizə şanlı səhifələr yazdı. Mərkəzdən heç bir yardım almayan Gədəbəy igidləri öz qüvvələri ilə müqəddəs sərhədlərimizi qəhrəmancasına qorudular, erməni quldurlarına qarşı mübarizədə Vətənin tarix salnaməsinə Başkənd qələbəsini yazdılar.

Gədəbəy Azərbaycanın ziyalı diyarıdır. Bu yurdun yetirmələri olan yüzlərlə tanınmış ziyalılarımız Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin inkişafına layiqli töhfələr vermişlər.

Ulu Öndərin və Prezident İlham Əliyevin xüsusi diqqət və qayğısı sayəsində Gədəbəy müasir mərhələdə Azərbaycanın ən inkişaf etmiş bölgələrindən birinə, qabaqcıl iqtisadiyyat, elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

Şübhə etmirəm ki, “Qafqaz səyahətləri” yurdumuzun ən qədim bölgələrindən biri olan Gədəbəyin tarixinə marağı daha da artıracaq, bu mühüm yurd yerimizin tarixi keçmişinə dair yeni əsərlərin yazılmasına təkan verəcəkdir.

Verner Simensin “Qafqaz səyahətləri” işıq üzü görərkən bu qiymətli əsəri almancadan doğma dilimizə çevirən Azər Babayevin son dərəcə gərəkli bir iş gördüyünü, tədqiqatçı Sevinc Hüseynova və dizayner Mehri Xanbabayevanın bu mühüm layihənin icrasında əllərindən gələni əsirgəmədiklərini oxuculara yetirməyi özümə borc bilirəm.

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü*

**Verner fon Simensin “Qafqaz səyahətləri”
Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin tarixini
öyrənmək üçün qiymətli ilk mənbə kimi
(Giriş məqaləsi)**

Gədəbəy – qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əhatə etdiyi əraziyə daxil olmaqla Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik olan diyarlarından biridir. Bu diyar XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı, habelə bütünlükdə Qafqazı və Rusiyanı əlvan metallurgiya sənayesinin əsas mərkəzlərindən birinə çevirdi.

Şimali Azərbaycanın, o cümlədən Gədəbəyin əlvan metallurgiyasının dünya miqyaslı sənaye mərkəzinə çevrilməsi işinin beşiyi başında XIX əsrdə Almaniyada zirək və bacarıqlı sahibkarlar kimi tanınmış Simens qardaşları dayanmışdılar. Bunlardan biri olan Verner fon Simens elm və istehsalat sahəsində bir çox yeniliklərin müəllifi, həmçinin Gədəbəy, eləcə də ölkə ərazisində aparılmış ilk arxeoloji axtarış və qazıntı işlərinin səbəbkarlarından biri olmuşdur. Belə ki, onun dəvətilə Gədəbəyə gəlmiş və “Simens qardaşları” şirkətinin misəritmə zavodlarının elektrokimya üzrə elmi-tədqiqat şöbəsinin rəhbəri vəzifəsində işləyən Valdemar Belk¹ tərəfindən Gədəbəy rayonunun

¹ Valdemar Belk – alman elektrokimyəçisi, fəlsəfə elmləri doktoru, Almaniyanın bir çox elmi cəmiyyətlərinin üzvü, Anadolunu öyrənən elmi cəmiyyətin prezidenti olmuşdur. Gədəbəy misəritmə zavodlarında çalışdığı dövrdə (1888 – 1891) o Gədəbəy, Daskəsən ərazilərində, daha sonra hazırda Ermənistanın tərkibində olan Azərbaycan torpaqlarında, Ön Asiyada elmi araşdırmalar aparmışdır. Gədəbəy rayonunda apardığı tədqiqatların nəticələri barədə, daha doğrusu, açdığı hər bir qəbir haqqında məşhur arxeoloq Rudolf Virxova məktubla ətraflı məlumat vermiş və əldə edilən arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələrini Almaniya göndərmişdir. Həmin kolleksiya iki dəfə yanğına məruz qalsa da əsas hissəsi Berlin Tarixəqədərki və Erkən Tarix Mədəniyyəti Muzeyində saxlanılır. Bu nümunələr elmi və maddi baxımdan professor Rudolf Virxov tərəfindən araşdırılmışdır. Valdemar Belkin yazdığı bu məktub –

ərazisində – Qalakənd kəndində “Qalakənd qalası” ətrafında 274 qəbir tədqiq edilmişdir (3.s.16.). Valdemar Belk tədqiqat işlərinin aparılmasında Verner fon Simensin əməyini qiymətləndirərək onun haqqında yazırdı: ” O, bu işi nəinki bəyəndi, hətta hər cəhətdən ona yardım etdi... Dahi insanın ölümü dərin təəssüf doğurur. Onun ölümü, elmin bir çox sahələri, o cümlədən arxeologiya üçün böyük itkidir ” (3.s.14-15).

Ümumiyyətlə, Gədəbəyin tarixinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi tədqiqat sahəsi olmamışdır. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, ölkə tarixinin müxtəlif dövrlərini və ayrı-ayrı məsələlərini əks etdirən əsərlərdə bu mövzu haqqında da müəyyən bilgiler verilir.*

Azərbaycan tarixinin dərinədən öyrənilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu Ulu Öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır (8.). Son zamanlar regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı aparılan böyük quruculuq işləri bölgələrin tarixinə marağı daha da artırmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı və tövsiyələri əsasında tariximizin ayrı-ayrı dövrlərinin araşdırılmasına diqqət daha da artmışdır.

Bu baxımdan, hər bir yeni qaynağın, materialın elmi dövriyyəyə daxil edilməsi ölkə tarixinin daha dərinədən öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu səbəbdən Verner fon Simensin “Qafqaz səyahətləri” adlı xatirələri də diqqəti cəlb edir. Kifayət qədər geniş memuar olan

hesabatlar “Folker Şpis” elm nəşriyyatı tərəfindən “Qalakənd” adlı elmi əsər şəklində Berlində çap edilmiş və Berlin Dövlət muzeyində saxlanılır. Həmin elmi əsər Azərbaycan dilinə ilk dəfə Gədəbəy rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Aydın Quliyevin təşəbbüsü ilə tərcümə edilmiş və 1999-cu ildə Ali Diplomatiya Kolleci tərəfindən nəşr edilmişdir.

* Bu barədə bax: Ə.S.Sumbatzadə. XIX əsrdə Azərbaycan sənayesi. Bakı 1964; Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı 1958; X.Y.Verdiyeva. Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasəti XIX – XX əsrin əvvəlləri. Bakı 1999; H.S.İsmayilzadə. Azərbaycan arxeologiya elminin təşəkkülü və inkişafında almanların rolu. Bakı 2001 və s.

bu qaynaq (2), adından da göründüyü kimi, Simenslərin məşhur nümayəndələrindən birinin – ixtiraçı, mühəndis-elektrotexnik, alman parlamentinin deputatı olan Verner fon Simensin 1865, 1868 və 1890-cı illərdə Qafqaza səyahətindən bəhs edir. Bu səfərlərin əsas məqsədi Gədəbəydə onlara məxsus olan mis mədənlərinin işi ilə yerində tanış olmaq idi. İlk səfərlə sonuncu səfər arasından 25 il keçməsi müəllifə bu müddətdə baş vermiş dəyişiklikləri dolğun təsvir etmək imkanı yaradır. Həmin dövrün müasiri kimi hadisələrə qiymət verməsi, həm də onun Gədəbəy mis zavodlarında tətbiq edilən yeniliklərin müəllifi və təşəbbüsçüsü olması xatirələrin bir ilk mənbə kimi dəyərini daha da artırır.

Verner fon Simens füsunkar təbiətinə və havasına valeh olduğu Gədəbəyi xatirələrində dəfələrlə “cənnət” (2.s. 18,19,32) adlandırır və Rudolf Virxovun¹ araşdırmasına istinad edərək buranı ibtidai icma dövründə mis istehsal edən ən qədim dağ mədənlərindən biri olduğunu və Simenslərdən əvvəlki sahibləri tərəfindən bu mədənlərin bəsit üsullarla işlədildiyini qeyd edir: “Hətta əfsanəyə görə bu dağ mədənin meşə sahəsinə aid olan gözəl Şamxor çayı² vadisi İncildə təsvir olunan cənnətin yerləşdiyi məkan olmuşdur. Hər halda mədən filizi dağının zirvəsini bəzəyən saysız-hesabsız qədim istehsal yerləri, habelə saf mis yataqları və nəhayət Gədəbəy ətrafındakı ibtidai icma dövrünə aid qəbiristanlığın olması – qeyd edim ki, bu məsələnin araşdırıl-

¹ Rudolf-Ludviq Karl Virxov (1821 – 1902) - görkəmli alman alimi, antropoloq, paleontoloq, arxeoloq, həkim, siyasi xadim. Məşhur “Virxov Arxivi” jurnalının təsisçisi. O, Qafqazı yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətlərin çıxış nöqtəsi hesab edirdi. Buna görə də Qafqaz xalqlarının və onların mədəniyyətlərinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirmişdir. 60 illik yubileyi münasibətilə ona verilmiş fondun vəsaitinin ilk məbləğini F.Bayernin və V.Dolbeçevin Qafqazda tədqiqatlarına kömək etmək üçün istifadə etmişdi (3.s.9.). Həmin fondun vəsaiti hesabına özü təşəbbüsçüsü olduğu Gədəbəydə Valdemar Belk tərəfindən tədqiqatlar aparılmış, o həm də bu tədqiqatların aparılmasında iştirak etmişdi. Azərbaycanda aparılan qazıntılar zamanı tapılmış bürünc kəmərlərə həsr olunmuş monoqrafiyanın müəllifidir. (7.s.292.)

²Mənbəyini Gədəbəy rayonunun ərazisindən götürən Şəmkir çayı.

masına Rudolf Virxov böyük maraq göstərmiş – burada dağ-mədən işinin qədimliyini təsdiq edir... Mədənin işlədilməsi üzərdə olan mədən filizlərinin emal edilməsi üçün istifadə olunan çox qədim qıfabənzər dərinləşmə üsulu ilə istehsal dayandıqdan sonra yunanların əlinə keçmişdi. Onların bellərində filizləri və suyu yuxarı daşıdıqları pilləkən formalı quyuları qardaşım Valterin mədəni aldığı zaman hələ fəaliyyətdə idi.” (2.s. 19).

Verner fon Simensin “Qafqaz səyahətləri” ndə ən qiymətli məlumatlar sırasına Gədəbəy mis-gümüş metallurgiya kompleksinin meydana gəlməsi, təşəkkülü və inkişafı, bu sənaye nəhənginin tərəqqisinə təkan vermiş texniki yeniliklər haqqındakı bilgiləri aid etmək olar. Onun Qafqaza səyahətlərində əsas məqsədi məhz burada səmərəli, o dövrün tələblərinə cavab verən sənayenin yaradılmasının sərfəliliyini öyrənmək olmuşdu: “Biz mədənin müasir prinsiplərə uyğun işlədilməsinə bu cür işlərə xas olan coşğulu ümidlərlə, prussiyalı bir cavan qazmaçı və metallurq doktor Bernaullinin rəhbəriyi ilə başladığımız. Amma tezliklə məlum oldu ki, zavodun səmərəli işləməsinə təmin etmək üçün hələ ciddi çətinlikləri aradan qaldırmaq lazımdır və bunun üçün böyük məbləğdə pul xərclənməlidir. Bu çətin vəziyyəti anlatmaq üçün xatırlatmaq kifayətdir ki, mədən Qara dənizdən 600 km uzaqlıqda yerləşir, ora nə dəmiryol xətti, nə də adi nəqliyyat yolları işləyir, mədən və mis sobaları üçün lazım olan materiallar, hətə Qafqazda odadavamlı daşlar belə Avropadan gətirilməlidir və insanların hələ torpaq daxmalarda yaşadığı bu cənnət çölündə bir Avropa koloniyasının yaşaması üçün bütün mədəni şərait hələ bundan sonra yaradılmalıdır... Təəccüblü deyil, mədəne düşündüyümüzədən daha çox məbləğdə pul sərf etməli olduq ki, bu da biz qardaşları, çox keçmədi, bu işi davam etdirməkmi və ya dayandırmaqmi sualı qarşısında qoydu. Bununla bağlı bir qərar qəbul etmək üçün mən 1865-ci ildə şəxsən Qafqaza səfər etməyə və vəziyyətlə yerində tanış olmağa qərar verdim ” (2.s. 19).

Verner fon Simens qarşılaşdıqları çətinlikləri “çıxış yolunun ən yaxşı bələdçisi” (2.s. 36) adlandırır və onları böyük

məharətlə həll edərək qardaşlar o dövr üçün son dərəcə ambisiyalı olan məqsədə nail oldular. Onların fəalliyəti nəticəsində, nəinki Gədəbəydə 1865-ci ildə Avropa standartlarına uyğun misəritmə zavodu tikildi, həmçinin rayonun digər yaşayış məntəqəsində inşa etdikləri və 1884-cü ildə artıq istehsala başlamış yüksək texniki təchizata malik Qalakənd zavodu (4.s.218-219) bir çox yeniliklərin təcrübə laboratoriyası və bunları istehsalatda tətbiq edən ilk müəssisə oldu. Müəllifi Simens özü olduğu yüksək istehsalat gücünə malik misəritmə sobalarından ilk dəfə burada istifadə edildi. O, bu haqda xatirələrində belə yazır: “Diametri altı metr olan böyük dəyirmi sobalarda filiz əridilir və bundan mis emal edilir. Qalakənddəki elektrik enerjisi ilə işləyən saflaşdırıcı sex bu yolla əldə olunan xam misi kimyəvi cəhətdən xalis misə çevirir və habelə bunun tərkibindəki gümüşü əlavə məhsul olaraq emal edir” (2.s. 37). Bunu etmək üçün isə elektrik enerjisi istehsal edən müəssisə vacib idi. Beləliklə, Qalakənddə misi elektrik enerjisindən istifadə etməklə əritmək üçün nəinki Cənubi Qafqazda, eləcə də Rusiya imperiyasında ilk dəfə məhz burada XIX əsrin 80-ci illərin əvvəllərində su-elektrik stansiyası tikildi. Bundan əvvəl su-elektrik stansiyası yalnız Avropanın iki ölkəsində - Almaniyada (Ştanqas, Laufen) və İngiltərədə (Qreysayd), Peterburqda isə 1896-cı ildə Oxtinsk barıt zavodunda istifadəyə verilmişdir (5.s.10.). Qalakənd su-elektrik stansiyası üçün düzəldilmiş dinamomaşınlar¹ elektrotexnika sahəsində Simens tərəfindən icad edilən bir çox ixtiralarından biri oldu. Alim 1868-ci ildə Gədəbəyə səfəri zamanı bu yeniliyin mahiyyətini belə qiymətləndirirdi: “Mənim tərəfimdən işlənilib hazırlanmış yeni texnoloji üsulla daha keyfiyyətsiz, indiyədək emal edilməsi münasib olmayan filizlərin yanacaq istifadə etmədən yalnız elektrik enerjisinin gücü ilə saflaşdırılmış misə çevrilməsi üçün hazırda lazımi tədbirlər görü-

lür. Bu məqsədlə qonşu Şamxor¹ vadisində tələb olunan elektrik enerjisini istehsal edən dinamomaşınların işlədilməsi üçün mindən çox at gücündə enerji istehsal edəcək böyük turbin qurğuları quraşdırılmalıdır. Birbaşa filiz dağının ayağında filiz ovuntusundan mis almaq və qalvanik şəkildə yerə vurmaq üçün lazım olan bu elektrik enerjisinin Gədəbəyi Şamxor çayından ayıran və təxminən səkkiz yüz metr hündürlükdə yerləşən dağın belindən keçirilərək gətirilməsi nəzərdə tutulur. Əgər nəzəri və praktiki cəhətdən detallarına qədər tam işlənib hazırlanmış bu qurğu da hazır olarsa uzaq Qafqazda elm və texnikanın zirvəsində duran və onun köməyi ilə olduğu vəziyyətin əlverişsizliyini zəfərlə aşabilən bir filizəritmə zavodu olacaq” (2.s. 37).

Qalakənd zavodunda tətbiq edilən yeniliklər və işin səmərəli təşkili nəticəsində, zavodun fəaliyyətə başlamasından dörd il sonra – 1887-ci ildə buradakı zavodlarda istehsal olunan misin həcminə görə Gədəbəyin Rusiyada birinci yerə çıxmasına səbəb oldu (5.s. 264.).

Bu nailiyyətlərin qazanılmasında digər tədbirlərin də rolu az olmadı. Bunlardan biri də istehsalın fasiləsiz yanacaq təminatının təşkil olunması idi. Bu məsələ fəaliyyətə başladıkları gündən Simens qardaşlarını qayğılandıran əsas məsələlərdən olmuşdur. Əvvəllər yanacaq kimi Ukraynadan gətirilən daş kömürdən və əsasən Şəmkir çayı ətrafındakı meşələrin qırılması hesabına əldə olunan odundan istifadə edilirdi. Dağlıq ərazidə, enişli-yoxuşlu relyefdə odunla təminat elə də asan bir iş deyildi. Simens alman praqmatikliyi ilə bunun həllini tapdı və ölkə tarixində yenə bir neçə yeniliklərə imza atdı. Gədəbəy zavodu ilə meşə zolağı olan, gələcəkdə zavod tikiləcək Qalakənd arasında ensiz dəmir yol xətti çəkildi (4.s.219). Simens rayona etdiyi ikinci səfərinə (1868-ci il) aid xatirələrində bu barədə belə yazırdı: “Bizim tərəfimizdən ensiz bir dəmiryol xətti çəkilmişdir

¹ Elektrik qüvvəsi hasil edən maşın.

¹ Qalakənd zavodu və onun işləməsi üçün vacib olan su-elektrik stansiyası rayon ərazisindən axan Şəmkir çayının sahilində inşa edildi.

ki, bu yol da odun və ağac kömürü tədarük edilən yabanı Qalakənd çayı vadisindəki meşələrin dərinliklərinə və gözəl bir yerdə yerləşən Qalakənd filizəritmə sexinə, oradan isə daha sonra Şamxor çayı sahilindəki bərə yerinə kimi gedib çatır. Bir çox illər bu dağlıq ərazidəki dəmiryol xətti yanacaq olan böyük tələbatı təmin edib..." (2.s. 36). Dağlıq relyefi olan ərazidə bu xəttin çəkilməsi üçün 50-yə yaxın müxtəlif layihəli körpü və keçidlər inşa edildi. Həmin xətt Cənubi Qafqazda ilk dəmir yol xətti oldu. Bundan dörd il sonra – 1872-ci ildə Poti-Tiflis ensiz dəmir yolu xətti istifadəyə verildi (4.s.230). Ensiz dəmiryol xətti ilə yanaşı zavoda yük daşımaq üçün kanat – dartma xətti də inşa edilmişdir (2.s. 36). Bu da Cənubi Qafqazda ilk dəfə Gədəbəy missəritmə zavodunda istifadə edilən nəqliyyat vasitəsidir. "Zavodun işləməsi yalnız bu meşələrin (Qalakənd ətrafında olan meşələrin – *S.Hüseynova*) qorunub saxlanmasıdan asılı" (2.s. 32) olduğunu yaxşı anlayın sahibkar digər çıxış yolu axtarır. Bunu belə izah edir: "Ağacları qırılmış ərazilərə səliqə ilə yenidən meşə salınsa da, odun qıtlığı filizəritmə sexinin fəaliyyətini dayandırmıq təhlükəsi qarşısında qoydu... İnanıram ki, bunu dünyada ilk dəfə biz etdik – son zamanlar filizəritmə sexi üçün istifadə olunan kömürü xam neft-liqroin və mazutla əvəz etməyə nail olduq" (2.s. 36-37). Bu məsələnin həllində Bakı-Tiflis dəmir yollu xəttinin istifadəyə verilməsinin böyük köməyi oldu. Bakıdan Şəmkir stansiyasına gətirilən mazut torpaq yollarla min metr yüksəkliyə arabalarla daşınaraq ünvana çatdırılırdı. Bu yollardan yağışlı-qarlı aylarda da, ilin yarısından çox müddətdə istifadə edilirdi. Yanacağın bu cür çətinliklə və baha başa gəldiyi üçün: "Qaynaq edilməyən Manesmanın¹ polad borularından bir kəmə çəkilir ki, bunun

¹ Qaynaq edilməyən boruların ixtiraçıları, "Manesmanreren verke" metallurjiya konserninin təsisçiləri – alman mühəndisləri və sahibkarları Karl və Reynxard Manesman qardaşları. Qardaşlara məxsus olan Çexiyanın Bohemiya krallığının Komatauda olan zavodunda istehsal olunan qaynaq edilməyən borulardan ilk dəfə Cənubi Qafqazda Simenslər tərəfindən Dəllər-Çardaxlı

vasitəsilə mazutun nasosla təxminən min metr yüksəklikdə yerləşən dağ aşırımına¹ vurulması nəzərdə tutulur" (2.s. 37).

Beləliklə, 1890-cı ilin sonunda Dəllər stansiyasından Çardaxlı² kəndinədək 21 verstlik məsafəni birləşdirən neft kəməri çəkildi (4.s.219). Bu da ilklərdən biri oldu. Belə ki, bundan əvvəl istifadəyə 1878-1884-cü illər ərzində düzənlik relyefi olan Bakı neft sənaye rayonu ərazisində Balaxanı istehsal rayonu ilə neft istehsalı müəssisələrini birləşdirən neft kəmərləri olmuşdu (4.s. 207.). Bakı-Batumi neft kəmərinin inşasına isə 1897-ci ildə başlanmış və 1900-cü ildə onun yalnız 15 verstlik hissəsindən istifadə olunurdu (4.s.212, s.899).

Zavodların idarə edilməsi, əksər hallarda yüksək səviyyəli alman mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilirdi. "Mədənin məmur təbəqəsi həmişə demək olar ki, almanlardan ibarət idi, onların arasında kiçik bir qisim Rusiyanın Baltik dəniz əyalətlərindən idi. İşçi dil buna görə həmişə alman dilidir." (2.s. 36). İşçilərin əsas hissəsini "etibarlı və ən yaxşı" hesab etdikləri azərbaycanlılar, bundan başqa rayonda yaşayan ruslar, İrandan gələn "farslar" (kəsbkarlığa gələn azərbaycanlılar – *S.Hüseynova*) və başqalarından ibarət olduğu qeyd edilir (2.s. 36).

Müasir istehsal prosesi ərazidə müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə müşahidə olunurdu. Bunun nəticəsində, Gədəbəy bütün tələblərə cavab verən Avropa tipli qəsəbəyə çevrilmişdi. "Vadidən üzü yuxarı qalxıb son dağ aşırımını aşaraq yol qırağında bir qəbiristanın yanından keçdikdə hazırkı Gədəbəyə çox gözlənilməz bir mənzərə açılır. Romantik bir məkanda yerləşən bu kiçik fabrikin şəhəri göz oxşayan çox iri sobaları və böyük binaları ilə tam bir Avropa təəssüratı bağışlayır. Bunların arasında xristianlar üçün bir ibadət xana, məktəb və avropasayağı

neft kəmərinin çəkilişində istifadə edilmişdir. Daha sonra həmin borulardan Bakı – Batumi neft kəmərinin çəkilməsində istifadə olunub.

¹ Şəmkir və Gədəbəy rayonları arasındakı Yasamal aşırımını nəzərdə tutulur.

² Şəmkir rayonundakı Çənlibel kəndi nəzərdə tutulur.

tikilmiş bir mehmanxana vardır. Bundan başqa burada hündür bir viaduk (körpü yolu) üzərindən gedən dəmir yol xətti mövcuddur ki, bu da mədən zavodunun təxminən 30 kilometr aralıda yerləşən (filiz) əritmə filialı Qalakəndi Gədəbəylə və qonşu filiz dağları ilə birləşdirir. Çöllü-biyabanın ortasında bu qeyri-adi mənzərəli müasir sivilizasiya məkanının olması Gədəbəyi İrənin dərinliklərinə qədər yaşayan əhali arasında əsl bir ziyarətqah yerinə çevirmişdir ” (2.s. 33). Bunu Simens 25 il öncə gördüyü mənzərə ilə müqayisə edərək belə təsvir edir: “Dərhal nəzərə çarpan bir hündürükdə taxtadan tikilmiş müdiriyyət binasından başqa, yalnız az sayda filizəritmə sexləri və idarə binaları gözə dəyirdi. Fəhlələrin olduğu yerlər isə ancaq dağ yamaqlarındakı tüstü çıxan bacalardan tanınırdı, çünki onlar bütünlüklə qara daxmalardan ibarət idi” (2.s. 33).

Simensin səyahətnaməsində bu avropasayağı şəhərdə aparılan sosial xarakterli işlər haqda da məlumatlara rast gəlinir. Zavodlarda çalışan işçilər üçün evlərin tikilməsi və bu evlərə onların köçürülməsi barədə də maraqlı məlumatlar vardır: “Yer-altı yaşayış yerlərinin yayda sərinliyi, qışda istiliyini burada tərifləyirlər və Gədəbəydəki mədən rəhbərliyinə asiyalı fəhlələri daş evlərə alışdırmaq böyük zəhmət hesabına başa gəlmişdir... Fəhlələr üçün bir neçə sadə evlər tikildikdə və bir neçə fəhlə ailələrini bunların içində yerləşdirməyə nail olduqda, qadınların tezliklə belə mənzillərin çox daha rahat və gözəl olması xoşlarına gəldi. Kişilər də damların yağışdan qorunması üçün davamlı olaraq ehtiyat tədbir görmələrinə daha ehtiyac qalmadığını görməkdən məmnun oldular... Bu, fəhlə evlərinə ümumi axına səbəb oldu. Hərçənd bu da öz növbəsində mədən rəhbərliyini daimi işləyən fəhlələr üçün evlər tikməyə vadar etdi” (2.s. 34-35). Məhz elə bu da zavodda daimi çalışan fəhlə kontingentini – işçi qüvvəsini təmin edən əsas amillərdən biri oldu. Sosial yönümlü yeniliklərdən biri də zavodlarda iş saati başa çatdıqdan sonra bu evlərə elektrik enerjisinin verilməsi oldu. Zavodun

xəstəxanası, apteki, mədəniyyət evi, peşə məktəbi və s. aidiyyəti üzrə xidmətlər göstərirdi.

Maraqlı haldır ki, Azərbaycan tarixində XIX əsrin 70-80-ci illərində baş vermiş məşhur Gədəbəy tətiləri (4.s.297, 896) barədə heç bir məlumat verilmir. Simens səyahətnaməsində “etibarlı və ən yaxşı” hesab olunan işçilərin “qaçaqlıqla” məşğul olması da bildirilir. “Fasiləsiz işləyən qazma fəhlələri silah və at almağa kifayət edəcək qədər pul topladıqda qəflətən yoxa çıxırlar. Bəzən onlar uzun müddətdən sonra yenə geri qayıdırlar. Bilirdin ki, onlar aradan keçən bu müddət ərzində qaçaqlıqla məşğul olublar. Amma qaçaqlıq fəaliyyəti zamanı başlarına qəza gələrdisə və ya bu yola qulluq etmək həvəslərini itirərdilərsə, bu onların yenidən çalışqan fəhlə olmasına manə olmurdu” (2.s. 29). Müəllif çarizmə qarşı mübarizənin növlərindən biri olan qaçaq hərəkətinin iştirakçılarını orta əsrin cəngavərlərinə bənzədir. Qaçaqlıqla bağlı geniş fikir söyləyərək çar hökumətinin bölgədə apardığı siyasətində olan uğursuzluğu vurğulayır: “Rus hökuməti bu günə qədər Qafqazda qaçaqlığın, talançılığın kökünü tam kəsməyə nail ola bilməyib. Düzenlik və ona bitişik dağ bölgələrindən olan tatarlar (azərbaycanlılar – *S.Hüseynova*) sərt cəzalara baxmayaraq bundan əl çəkə bilmirlər... Qafqazda təkrar-təkrar baş qaldıran bu hərəkətlərin dərin səbəblərini silah gəzdirməyin hələ kişinin qürur mənbəyi hesab edildiyi bir ölkə əhalisinin həyat vərdislərində və dünyagörüşlərində axtarmaq lazımdır. Qaçaqlıq orada alçaq, mənfur cinayətdən daha çox icazəsiz idman kimi qəbul edilir. Necə ki, orta əsr cəngavərləri kənd yolunda baqqalın əlindən malını almağı və şəhər sakinlərini qarət etməyi öz şərəflərinə sığışdırırdılar, elə də Qafqaz tatarı (azərbaycanlılar – *S.Hüseynova*) azad insan kimi sürətli atlarda meşə və çöllərdə çapmağa və qarşısına nə çıxırsa zorla almağa can atır” (2.s. 28).

Memuarlarda müəllifin səfər zamanı keçdiyi ölkələr (Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Ukrayna) və bölgələrlə yanaşı Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarının faunası və florası, iqlimi,

relyefi, yerli əhalinin və müxtəlif vaxtlarda ölkədə məskunlaşmış azsaylı xalqların adət və ənənələri, yaşayış məskənləri və s. haqqında da maraqlı məlumat verilir. Simens Gədəbəy bəylərindən birinin qonağı olması barədə olan məlumatda əhalinin yaşayış tərzini və xalqımıza məxsus olan qonağa yüksək hörmət adətini təsvir edir.

Memuarlarda Bakı və ölkəmizin ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri, o cümlədən Gədəbəy, Annenfeld¹, Yelenendorf² və b. haqqında da ətraflı təsvirlərə rast gəlmək olur.

Xatirələrin (1.) əhəmiyyətini artıran məqamlardan biri kimi burada Gədəbəyin o dövrünü əks etdirən fotosəkilləri və "Siemens AG" şirkəti tərəfindən çəkilişi aparılmış London – Kalküta teleqraf xəttinin keçdiyi ərazilərin xəritələrinin yerləşdirilməsini aid etmək olar. 1868-ci ildə 60 verst uzunluğunda Qalakənd – Gədəbəy zavodları və Gəncə arasında çəkilmiş xüsusi teleqraf xətti (4.s.235.) dağlıq bölgənin Bakı, Nuxa (Şəki), Naxçıvan, Tiflis şəhərlərilə əlaqəsini təmin edirdi. Xatirələrdə olan xəritələrin (1.s.236, s.286 – 287.) təhlili xüsusi teleqraf xəttinin London–Kalkütə xəttilə əlaqəli olmasını göstərir.

V.f.Simensin yerli əhali ilə bağlı bəzi subyektiv mülahizələri istisna edilərsə onun xatirələri Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli ilk mənbədir.

Ədəbiyyat:

1. Werner von Siemens, Lebenserinnerungen, 17. Veränderte Auflage, Prestee-Verlag Munchen 1966.
2. Verner fon Simens. "Qafqaz səyahətləri". Bakı, Turxan 2013.
3. Volfram Hakel-Yeva Ştrommenker. Qalakənd. Cənubi Qafqazın Kirovabad (Yelizavetpol) ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları. Bakı. "Diplomat" nəşriyyatı 1999.
4. История Азербайджана. Баку, 1960, т. 2.

¹ Şəmkir rayonu nəzərdə tutulur.

² Göygöl rayonu nəzərdə tutulur.

5. Сумбатзаде А. С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1958.
6. Коваленко И. В. Егонский А. А. Электроэнергетика. Производство электроэнергии. Учебное пособие. Красноярск, 2006.
7. Исмаилзаде Г.С. Роль немцев в становлении и развитии археологической науки в Азербайджана. Материалы Первой Международной Научной Конференции « Кавказские немцы – немцы на Кавказе до Первой Мировой войны » 22-25 сентября 1997. Баку – Гянджа. Баку – Элм 2001.
8. "Xalq" qəzeti 01.02.1997., "Azərbaycan" qəzeti 01.02.1997.

Sevinc Hüseynova

Azərbaycan dilinə tərcüməyə giriş

Elektrotexnikanın yaradıcısı və dünyaca məşhur Simens AG-nin qurucusu olan Verner fon Simens (alm., *Werner von Siemens*) Azərbaycanda həm də başqa bir səbəbdən məşhurdur. Bu da onun qardaşları Karl və Valterlə birlikdə qədim dağ-mədən yeri olan Gədəbəydə 1864-cü ildə mis mədəninə alması və onilliklər boyu – özünün qeyd etdiyi kimi – bu “cənnət məkan” ında dağ-mədən fəaliyyətilə məşğul olması ilə bağlıdır.

Simens qardaşlarının Gədəbəydə geniş həcmli mis hasilatı haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün Tiflisdə nəşr olunmuş „*Illustrierte Zeitung*“ qəzetində 27 mart 1880-ci il tarixdə qeyd olunanları xatırlatmaq yerinə düşərdi. Qəzetin yazdığına görə, 1876-cı ildə Gədəbəy mədən zavodunda 1.800.000 pud (bir pud = 16,381 kilo) filiz hasil olunmuşdur ki, bunun da ən zəngininin tərkibində 7 faizə qədər xalis mis var. İl ərzində həmin zavodda bir milyon puddan çox filiz əridilir və müxtəlif emal proseslərindən sonra nəhayət 40 000 - 50 000 pud gözəl saflaşdırılmış mis (alm., *Garkupfer*) əldə edilir. Bunun üçün isə 500 000 pud ağac kömürü və 2 000 kub odun sərf olunur. Gədəbəydə mis zavodu qurulandan sonra burada istifadə olunan hər bir maşın, istehsalat avadanlığı İngiltərədən Cəbəllütariq boğazı və Konstantinopol ilə Potiyə gətirilirdi. Bunlar sonra qədim Kolheti ilə yük arabalarında Tiflisə, oradan isə çətin keçilən dağlıq ərazi ilə mənzil başına – Gədəbəyə nəql olunurdu.

Verner fon Simensin özü isə hələ 1864-cü ilin martında Londonda yaşayan qardaşı Vilhelmə Gədəbəy dağ-mədəni haqqında, oradakı fəaliyyətlərinin həqiqətən çox möhkəm bir təmələ dayanacağını yazmışdı, çünki onun fikrincə çox ciddi yoxlamadan sonra Gədəbəyin fəvqəladə filiz zənginliyi tükənməz görünürdü. Bununla yanaşı, o, buradan filiz nəqlinin mümkünlüyünü qeyd edir və ilk növbədə bu işə başlamayın zəruriliyini vur-

ğulayırdı.

1816-cı il dekabrın 13-də dünyaya göz açmış Verner fon Simens ən böyük alman ixtiraçılarından, habelə alman sənayesinin ən əhəmiyyətli qurucu şəxslərindən biri hesab olunur. Artilleriya zabiti olan gənc Simens 1847-ci ildə mexanik Yohan Qeorq Halske ilə birlikdə „Simens & Halske teleqraf çəkilişi firmasının“ (alm., *Telegraphenbau-Anstalt von Siemens & Halske*) əsasını qoyur ki, bu da Berlin və Frankfurt-Mayn arasında ilk böyük elektrik teleqraf xəttini çəkməklə məşhurlaşır. Tez bir zamanda bu firmanın fəaliyyəti bütün Avropanı əhatə edir. Çox mühüm innovasiyalar sayəsində 1867-ci ildən 1870-ci ilədək London və Kəlkütə arasında teleqraf xəttinin tikintisi həyata keçirilir. Az sonra isə həmin firmaya Atlantik okeanın dibinə ilk kabel xəttini çəkmək müyəssər olur.

Yalnız Simensin dinamo elektrik prinsipini kəşf etməsi məişət həyatımızın kütləvi şəkildə elektrikləşməsinə imkan vermişdir. Onun qurduğu firma, o cümlədən ilk dəfə elektrik lokomotivini, tramvay və elektrik liftini istehsal etmişdir. Təsədüfi deyil ki, elə bu gün də elektrotexnika avadanlıqlarının istehsalı sahəsində Simens AG aparıcı firmalardandır. Xüsusən elm-texnika sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərinə görə Simens İmperator III Fridrix tərəfindən 1888-ci ildən zadəgan tituluna layiq görülərək „fon Simens“ adlandırılır.

1889-cu ilin yayından 1892-ci ilin yayına kimi Verner fon Simens öz həyat xatirələrini qələmə almışdır. 1892-ci ildə onun „Ömür xatirələri“ (alm., *Lebenserinnerungen*) nəşr edildikdən sonra həmin əsər dərhal məşhurlaşır. Sənaye əsrinin ilk qaranquşlarından olan Simens bir ixtiraçı və dünya miqyaslı iş adamı kimi burada öz həyat və yaradıcılıq xatirələrindən maraqlı və aydın şəkildə bəhs edir. Ümumiyyətlə, Simensin bu əsərində texnikanın pioner dövrü gözlər önündə yenidən canlanmış olur. 1892-ci ilin dekabrın 12-də dünyasını dəyişən Simensə ölümündən yalnız bir neçə gün əvvəl dərc olunmuş kitabının ilk nüsxəsi ilə tanış olmaq qismət olmuşdu.

Qoca Simens „Ömür xatirələri“ kitabında xüsusi fərəh və coşqu hissi ilə o zamanlar hələ sivilizasiyanın inkişafından kənarda qalmış Qafqaz regionuna səfər xatirələrindən də ətraflı bəhs edir. Burada o, XIX əsrin ikinci yarısında 25 il ərzində üç dəfə (1865-ci, 1868-ci və 1890-cı illərdə) Gədəbəyə etdiyi səfərləri zamanı Qafqazda (xüsusən də Gürcüstanda və Azərbaycanda) yaşadıklarından, habelə sözün həqiqi mənasında başına gəlmiş – fərqli yönəldən – çox maraqlı və həm də təhlükəli sərgüzəştlərdən söhbət açır. Burada onun Qafqaz dağlarının, xüsusən də firmasının yarım əsrdən çox dağ-mədən fəaliyyəti ilə məşğul olduğu Gədəbəyin təbiətini və yerli əhalisini ən gözəl sözlərlə tərənnüm etməsi diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, biz bu nəşrlə Verner fon Simensin Qafqaza səfər xatirələrini ilk dəfə ana dilimizdə Azərbaycan oxucularının diqqətinə təqdim edirik. Bununla yanaşı əsərin almanca əslini də bu yeni nəşrə əlavə edirik. Sonda bu tərcümənin doğruluğunu yoxlamış alman və Azərbaycan dili mütəxəssisi Elnurə Jivəzadəyə xüsusi təşəkkürlərimizi bildiririk.

Azər Babayev

Frankfurt-Mayn şəhəri, dekabr 2012-ci il

QAFQAZ SƏYAHƏTLƏRİ

1864-cü ildə Gədəbəy mis mədəninin alınması

Qafqaz Rusiyasında bir çox teleqraf xətlərinin çəkilməsi və təmiri rus hökuməti tərəfindən bizim Peterburqdakı nümayəndəliyimizə həvalə edildiyinə görə o, hələ Hind-Avropa teleqraf xəttinin istifadəyə verilməsindən əvvəl Tiflisdə öz filialını açmışdı. Həmin filiala rəhbərlik isə qardaşım Valterə tapşırılmışdı. Bu işlər tamamlandıqdan sonra orada daha yetərincə məşğuliyyət imkanı qalmayınca o, 1864-cü ildə Yelizavetpol yaxınlığında Gədəbəydəki zəngin bir mis mədəninə almağı təklif etdi. Dağ-mədən işi bizim firmaların fəaliyyət növlərinə uyğun gəlmədiyindən qardaşım Karl və mən ona şəxsi əsaslarda həmin mədəni almaq və işlətmək üçün lazım olan xeyli miqdarda aşağı dəyərli kapital verdik.

Gədəbəy mis dağ-mədəni çox qədimdir; hətta iddia edilir ki, bura hələ ibtidai icma dövründə mis hasil edilmiş ən qədim dağ mədənlərindən biridir. Elə onun böyük Göyçə gölü və həmin gölün qərb sahillərindən başlayan Ağrı (alm., *Ararat*) dağının – bir çoxları tərəfindən bəşəriyyətin beşiyi hesab edilən bir yerin – yaxınlığında yerləşməsi faktı buna dəlalət edir. Hətta bir əfsanəyə görə, bu dağ mədəninə meşə sahəsinə aid olan gözəl Şamxor çayı vadisi İncildə təsvir olunan cənnətin yerləşdiyi məkan olmuşdur. Hər halda mədən filizi dağının zirvəsini bəzəyən saysız-hesabsız qədim istehsal yerləri, habelə saf mis yataqları və nəhayət Gədəbəy ətrafındakı ibtidai icma dövrünə aid qəbiristanlıqların olması – qeyd edim ki, bu məsələnin araşdırılmasına Rudolf Virxov böyük maraq göstərmiş – burada dağ-mədən işinin qədimliyini təsdiq edir.

Mədənin mülayim iqlimi və həqiqətən cənnət kimi gözəl bir təbiətə malik çevrəsi var. O, Kiçik Qafqaz sıra-dağlarının Göyçə silsiləsi adlanan uzantısının ayağından Xəzər dənizindəkə uzanan Qafqazın böyük çöl düzənliyindən təxminən 800 metr

yüksəklikdə yerləşir. Mədənin işlədilməsi üzəndə olan mədən filizlərinin emal edilməsi üçün istifadə olunan çox qədim qıfabənzər dərinləşdirmə üsulu ilə istehsal dayandırıldıqdan sonra yunanların əlinə keçmişdi. Onların bellərində filizləri və suyu yuxarı daşıdıqları pilləkən formalı quyuları qardaşım Valterin mədəni aldığı zaman hələ fəaliyyətdə idi. Biz mədənin müasir prinsiplərə uyğun işlədilməsinə bu cür işlərə xas olan coşğulu ümidlərlə, prussiyalı cavan bir qazmaçı və metallurq doktor Bernouillinin rəhbərliyi ilə başladıq. Amma tezliklə məlum oldu ki, zavodun səmərəli işləməsinə təmin etmək üçün hələ ciddi çətinlikləri aradan qaldırmaq lazımdır və bunun üçün böyük məbləğdə pul xərclənməlidir. Bu çətin vəziyyəti anlatmaq üçün xatırlatmaq kifayətdir ki, mədən Qara dənizdən təxminən 600 km uzaqlıqda yerləşir, ora nə dəmir yol xətti, nə də adi nəqliyyat yolları işləyir, mədən və mis sobaları üçün lazım olan materiallar, hələ Qafqazda olmayan odadavamlı daşlar belə Avropadan gətirilməlidir və insanların torpaq daxmalarda yaşadığı bu cənnət çölündə bir Avropa koloniyasının yaşaması üçün bütün mədəni şərait bundan sonra yaradılmalıdır.

1865-ci il Qafqaza ilk səfər

Təəccüblü deyil ki, mədəni düşündüyümüzədən daha çox məbləğdə pul sərf etməli olduq. Bu da biz qardaşları, çox keçmədi, başladığımız işi davam etdirməkmi və ya dayandırmaqmi sualı qarşısında qoydu. Bununla bağlı bir qərar qəbul etmək üçün mən 1865-ci ilin payızında şəxsən Qafqaza səfər etməyə və vəziyyətlə yerində tanış olmağa qərar verdim. Mən bu Qafqaz səfərini həyatımın ən xoş xatirələrindən hesab edirəm. Mən həmişə bəşər sivilizasiyasının ilk məskənlərinin səssiz bir intizarında idim və Bodenstedtin Qafqazın zəngin təbiəti haqqında alovlu yazıları bu intizarımı oraya yönləndirmiş və uzun zamandan bəri mənə bu regionla tanış olmaq istəyini oyatmışdı. Belə bir səfərə çıxmağım üçün daha bir səbəb isə sevimli arvadımın çox ağır xəstəlikdən sonra vəfat etməsi idi ki, bu da məni

mənəvi və cismani olaraq çox üzmüşdü və təcili surətdə ruhumun təzələnməsinə ehtiyacım vardı.

Beləliklə, mən 1865-ci ilin oktyabr ayının əvvəlində Pest üzərindən Basişə səfər etdim və orada Çernovodaya gedən gözəl Dunay gəmilərinin birinə mindim. Məqsəd isə oradan gəmi ilə Küstəncədən keçərək Konstantinopola getmək idi. Gəmidə keçmiş türk sərsəyəri¹ məşhur Ömər paşa ilə görüş mənə maraqlı oyatdı. O, söhbət üçün darıxdığına görə biz çox keçmədi bir-birimizi daha yaxından tanıdıq. Ona mənim Havanna siqarlarım, mənə isə onun tütün çubuğu xoş gəldi. Bunu o, mənim üçün quluna daima yenidən doldurtdurdu. Ömər paşa əvvəllər Avstriya ordusunun çavuşu olmuş, sonra türklərin tərəfinə keçmiş və onların dinini qəbul etmiş və Rusiya ilə müharibədə tez bir zamanda yüksəlmişdi. Uzun zaman alınmaz hesab edilən Monteneqronu zəbt etməsi onu sonunda türk ordusunun zirvəsinə yüksəlmişdi. O, indi Vyanaya və Praqaya uzun bir səfərdən gəlirdi. Mənim onu müharibə xatirələrindən danışmağa sövq etmək cəhdlərim təəssüf ki, uğurlu olmadı. Vyanada və Praqada opera və balet xanımları üzərində qazandığı qələbələrini xatırlamaq ona müharibə xatirələrindən daha xoş görünürdü. O, yalnız Şərqi Qərbi Avropaya qarşı gələcək müharibəsi haqqında fikirlərini çox coşğulu şəkildə bölüşdü. Onun fikrincə, türklərin böyük süvari ordusu əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Qərbi sel kimi basacaq və hər bir müqaviməti tapdalayaraq keçəcək. Amma bir türk generalisimusunun belə düşünməsi mənə bir az uşaqsayağı gəldi. Yolda keçirdiyimiz kiçik bir qəzada isə o, özünü Türkiyədəki ictimai fikirdən yetərincə asılı hiss edirmiş kimi göstərdi. Bizim gəminin mühərriki Dəmir Qapını keçərkən zədələndi ki, biz bunun təmiri üçün Orsovada gecələməli olduq. Bu üzəndə biz

¹ Osmanlı İmperiyasında 1826 – 1908-ci illər arasında istifadə olunan və bugünkü Türkiyədə Milli Savunma Bakanı və Genelkurmay Başkanı vəzifəsinə uyğun gələn titul. “Baş” anlamındaki farsca “ser” ilə, ərəbcə “əsgər” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (*tərcüməçinin qeydi*).

Küstəncəyə bir qədər gec çatdıq və orada bizi dəhşətləndirən xəbəri aldığımız ki, buradan həftədə iki dəfə Konstantinopola gedən gəmi bizim gəlişimizi gözləmədən çıxıb getmişdi. Bir necə gün təcəssüsləndirici yerdə səfil qalmağ ehtimalı hamımız, xüsusən də səssüsləndirici üçün son dərəcə xoş olmayan hal idi. Buna görə başda mən olmaqla bir qrup yolçu ona yaxınlaşdıq və gəmiçilik cəmiyyətinin bizi burada olan kiçik bir gəmi ilə artıq yola düşmüş gəminin arxasınca göndərməyini təşviq etməyini xahiş etdik. Amma o, xahişimizi heç anlaşılmayan səbəblərdən rədd etdi. Mənə isə sonra təkliddə dedi ki, o, bunu tutduğu mövqeyə görə edə bilməzdi, çünki əgər gəmiçilik cəmiyyəti onun istəyini yerinə yetirməzdisə, Türk imperiyasının hər yerində bütün paşalar belə deyərdir: “Ha-ha! Ömər paşa bir şey əmr etmiş, amma ona qulaq asmamışlar, ha-ha!” – O, özünü belə bir vəziyyətə sala bilməz.

Konstantinopol

Bosfor boğazı, Mərmərə dənizi, şirin sular, müqayisə ediləməz dərəcədə gözəl bir yerdə yerləşən Konstantinopol - bunların hamısı dafələrcə gözəl şəkildə o qədər təsvir edilmiş və sevə-sevə oxunmuşdur ki, mən ən yaxşısı budur ki, bu haqda susum. Şəhərin yerləşdiyi coğrafiya heyranedicidir və şahənədir. Bu da ilk baxışdan onun dünya hökmranlığı üçün seçilmiş bir yer olması təəssüratı bağışlayır. Bununla belə dənizdən baxarkən Konstantinopol qarşısında yerləşən Peraya¹ görə xoş və dərin təsir oyatmır. “Mən Konstantinopolu görmüşəm və indi ölə bilərəm!” – deyən olmayacaq. Bəlkə hər yerdə, çox yerdə isə binaların arasından daha böyük sayda yüksələn və türklərin məzarlıqlarını bəzədikləri tünd sərv ağacları şəhərin görünüşünə onun heyranedicidir çevrəsinə baxmayaraq bir az tutqunluq verir. Buna səbəb bəlkə də şəhərin qəmli tarixinin ruhi inikası və ya Konstan-

tinopol uğrunda savağın bir gün Avropanı alovlara qarq edəcəyi duyğusunun ürəyə damması ola bilər – qıssası, Konstantinopolun mənzərəsi bizdə hər halda heyranlıq doğurur, amma Neapol və ya digər bəzi gözəl təbiəti olan şəhərlərin kimi ağılımızı başdan almır. Həmçinin Qızıl Buynuzdakı qədim saray binaları və hətta Aya Sofiya məbədi kimi mükəmməl binalar insanı böyük ölçüləri ilə heyranləndirsə də, onda heç bir ilhamverici və ya sevindirici təəssürat oyatmır. Keçmiş Sofiya kilsəsinin günbəzi binalar dənizindən əzəmətli şəkildə yüksəklərə ucalsa da, uzaqdan sadəcə formasız görünən, bəzəksiz sütunları olan bir günbəz görürsən.

Sofiya məbədi xarici görünüşü nəzərə alınmadan tamamilə daxili gözəlliyə hesablanmışdır. Onun daxilinə bu gözəlliyi hər mənada misilsizdir. İndiyədək heç bir tikili və ya sənət əsəri, hətta təbiətin ən mükəmməl gözəllikləri belə mənə Sofiya günbəzinin daxili görünüşü kimi bu cür möhtəşəm təəssürat bağışlamamışdı. İnsan ona baxarkən tavanın geniş, aşağıda kvadrat şəkilli bir məkanın üstünü örtən ağır yükünü tam unudur və belə bir təəssürat yaranır ki, sanki günbəz böyük, yuxarısı açıq olan məkan üzərində çəkisiz vəziyyətdə asılıb qalan, azacıq tağlanmış bir örpəkdir və qübbəyə yalnız zərif uc uzantıları ilə toxunur. Bu göz yanılmasına səbəb odur ki, günbəz aralarına gözqamaşdırıcı işıq daxil olan çoxlu sayda qısa və nazik sütunlar üzərində durur. İşıq isə sütunların təməlini uc çıxıntılar kimi göstərir. Mən bu yuxarıda süzən tavanın cazibəsindən yalnız çətinliklə çıxdım və deməliyəm ki, sonralar baş çəkdiyim Müqəddəs Pyotr kilsəsinin ağır qatlı və massiv simmetriyalı hündür tağlanmış günbəzi mənə xüsusi təəssürat oyatmadı. İnsan Pyotr kilsəsində olanda onun göründüyündən bu qədər böyük olmasına təəccüblənir. Aya Sofiya məbədi isə əksinə, olduğundan daha böyük görünür və bununla ona tamaşa edən insanı möhtəşəm və əsla sıxıcı olmayan bu böyüklüyün cazibəsinə salır.

¹ Pera əvvəllər İstanbulun indiki Beyoğlu ilçəsinin bir hissəsini təşkil edirdi (tərcüməçinin qeydi).

Trapezunt¹

Konstantinopolda olduğum zaman hələ III Fridrix Vilhelmin zamanında türk ordusunun yenidən qurulması üçün oraya göndərilmiş müxtəlif təlimatçı-zabitlərə rast gəlməyimdən məmnun oldum. Onlardan bəzilərini mən hələ özümün hərbi xidmətdə olduğum zamanlardan tanıyırdım. Bu zabitlərin hamısı xristian və əsl alman olaraq qaldığı halda, Konstantinopola getmiş serjantların onlarla birgə bəziləri islamı qəbul etmiş və bu səbəbdən orduda artıq daha yüksək rütbəli vəzifələrə gətirilmişdilər. Belə bir dönük-mürtədə mən Konstantinopolda yalnız bir-neçə gün qaldıqdan sonra gəmiylə Potiyə gedərkən yolüstü Trapezuntta rast gəldim. Orada Berlindən yaxşı tanıdığım Prussiya konsulu cənab fon Herforda da baş çəkdim. O, İrana şosse yol çəkilməsinə dair xüsusi bir missiya həvalə edilmiş paşanı ziyarət etməyimi münasib bildi. Paşanın bizi qəbul etməyə həvəsi olub-olmaması ilə bağlı sualımıza onun həmin vaxt hərəmxanasında satış üçün gətirilmiş qul qadınlara baxmaqla məşğul olduğu cavabını aldıq. Amma onun bizi bir saatdan sonra özünün şəxsi cıdır meydanında qəbul edəcəyi bildirildi. Konsul orada məni ona təqdim edəndə, hələ ömrünün ən gümrəh və qüvvətli dönəmini yaşayan bu ariq və sarışın kişi mənə bir qədər tanış gəldi. Mənə elə gəldi ki, paşada da oxşar təəssürat yaranmışdı: o, məni bir müddət diqqətlə nəzərdən keçirdi və sonra mənim əvvəllər Prussiya ordusunun zabiti və Maqdeburq qarnizonunda olub-olmadığımı soruşdu. Mən hər iki suala müsbət cavab verdikdən sonra o, mənim təxminən iyirmi il bundan qabaq istehkamlardakı bir barıtxananın ildırımötürəninə nəzarət baxışı keçirmək tapşırığı aldığımı xatırlamağımı soruşdu: o, məni ora aparan pioner serjant imiş. Mən həmin məsələni yalnız qaranlıq xatırladım, amma paşanın bu yaxşı adamtanıma yaddaşına valeh oldum. Konsul bunun üzərinə paşanın həyata keçirməli olduğu texniki cəhətdən böyük işi xatırlatdıqda o, yeni şossedə almaq

üçün təzəcə gətirilmiş ərəb atlarını birgə sürməyi təklif etdi ki, mən də buna məmnuniyyətlə razı oldum. Biz öncə dəniz sahilində sürətlə, sonra isə zəngin bitki örtüyü olan bir cazibədar vadiyə həqiqətən gözəl salınmış yolun at cığırında nəfis heyvanların üzərində çapdıq. Bu çox gözəl bir at gəzintisi idi. Təxminən bir saat belə keçdikdən sonra, vadi daraldı və şosse yol bununla bərabər kəskin bir dönüş edirmiş kimi göründü. Bu zaman paşa atının sürətini yavaşladaraq dedi ki, artıq axşam düşür və hələ görülməli işləri olduğu üçün o, geri qayıtmalıdır. “Bəlkə də kəməz qadınların alqı-satqısı hələ tam başa çatmamışdı” – deyərək konsul mənə pıçıldadı. Amma vadinin bitdiyi yerin arxasını görmək marağı mənə üstün gəldi və mən paşaya səsləndim ki, mən sadəcə ətrafa bir nəzər salmaq istəyirəm, çünki bu gözəl təbiət mənzərəsi marağımı çəkir. Nəhayət mən var gücümle dördnala çaparaq vadinin sonuna çatanda şosse yolunun da orada bitdiyini görmək məni çox təəccübləndirdi. Təbii ki, mən dərhal döndüm və bir neçə dəqiqədən sonra geri qayıtmaqda olan qrupa çatdım. Paşa mənə açıqcasına bir qədər şübhə ilə nəzər saldı. Amma vadinin sonunda açılan gözəl mənzərə məni valeh etmişdi. Paşa mənim bu xoş əhval-ruhiyyəmi görüb bir az sonra yenidən rahatlandı və mənimlə köhnə tanış kimi çox səmimi bir şəkildə vidalaşdı. Konsul sonra məndən şossenin sonunu görüb-görməyimi soruşdu, onun dediyinə görə yolun davamının pulunu paşa cibinə qoymuşdu.

Bütün sahil boyunca olduqca dik və dağılmış yamaclı Şərqi Anadolu (alm., *erməni*) yaylasının ətəyində yerləşən Trapezuntun yeri möhtəşəmdir. Ağac və bitki örtüyünün fəvqəladə zənginliyi onun yerləşdiyi yerin gözəlliyini hədsiz dərəcədə artırır. Əgər Bodenştedtin coşğu dolu yazıları məndə həddən artıq yüksək gözləntilər oyatmasa idi, bəlkə də mən şəhərin gözəlliyinə daha çox heyran olardım. Ertəsi gün Trapezunttan çox gözəl bir havada dik və gözəl görünüşlü sahil boyunca yolumuza davam etdik. Biz yolumuzun üzərində albalıları ilə məşhur

¹ İndiki Trabzon (*tərcüməçinin qeydi*).

Gerasunt¹ şəhərindən keçib getdik. Bu həmin şəhərdir ki, onun yüksəkliklərindən Ksenofonun on minlik qoşunu təlatümlü dənizi görərək "Thálatta! Thálatta!" (yunanca: dəniz! dəniz!) deyə çağırmışdı.² Gəminizin son dayanacağı Batumi oldu; oradan biz kiçik bir sahil gəmisi ilə limansız Poti şəhərinə gətirildik.

Yalnız kiçik, amma tam təhlükəsiz və hətta pis havada belə asanlıqla daxil olunan bir limana malik olan Batumi arxa tərəfi meşə və dağlarla əhatə olunmuş çox gözəl yerdə yerləşir. Poti isə Rioni (qədim Fazis) çayının dənizə töküldüyü yerdə geniş, bataqlıq bir ovalıqda yerləşir və təhlükəsiz limanı yoxdur. Şəhərin təkcə bir reydi³ var ki, küləkli havada gəmilərin dayaz suya görə ora girməməsi gərəkdir. Artıq üç dəfə rus hökuməti burada gəmilərin (qismən də olsa) təhlükəsizliyi üçün xeyli xərc çəkərək dənizin içində dalğaqıran bənd tikməyə cəhd etmiş, amma bütün bu cəhdlər bir fayda verməmişdi. Bəd niyyətli şaiyələrə inansaq, ilk dəfə taxtadan olan bəndi gəmi qurdu, ikinci dəfə sementdən hazırlanmışını dəniz suyu və üçüncü dəfə qranitdən tikilmiş bəndi isə generallar yemişdi. Son iddia yalnız pis bir zarafat təəssüratı bağışlasa da, həqiqətən daş bəndin böyük xərclərə səbəb olması onun tikintisinin davam etdirilməsinə əngəl olmuşdu. Digər tərəfdən bu təkrar uğursuzluqlar həm də Rusiya üçün sahilin yeganə istifadəyə yararlı limanı olan Batumini əldə etmək zərurətini göstərir, çünki bütün Qafqaz müstəmləkəsinin mədəni inkişafı bundan asılıdır. Rusiya hələ təkcə Batumini satın alardısı, bu, onun üçün son türk müharibəsinin xərclərinin yetərli bir ekvivalenti olardı.

¹ İndiki Gire-sun (*tərcüməçinin qeydi*).

² Burada eradan əvvəl 401-ci ildə İran şahı II Artakserks və şahzadə Kiçik Kir arasında Cunuxa döyüşündən geri dönmə on min yunan müzdlü əsgərinədən bəhs edilir (*tərcüməçinin qeydi*).

³ Reid sahil yaxınlığında limanın girişində gəmilərin dayanması üçün külək tutmayan yerdir (*tərcüməçinin qeydi*).

Tiflis

Potidə mənə qardaşım Valter qarşılıdı. Bundan sonra onun müşayiəti ilə mən səfərimi Tiflis istiqamətində davam etdirdim. O zaman və üç il sonra Gədəbəyə ikinci səfərim zamanı Tiflisə gedərkən yolda böyük çətinliklərlə qarşılaşdıq. Biz öncə Rioni çayı ilə bir çay gəmisi ilə Orpiriyə qədər getdik. Burada yalnız bütün Rusiya imperiyasından gətirilmiş tam saqqalsız kişilərdən ibarət bir rus sektası məskən salmışdı. Gəminin bortunda ən müxtəlif dillərin və millətlərin maraqlı qarışıqlığından başqa Rioni ilə səfərimiz zamanı yeganə diqqəti cəlb edən şey çayın hər iki sahilində çox sıx və qədim bir bataqlıq meşə zolağının olması idi.

Orpiridən biz araba ilə Kutaisiyə gəldik. Bu Rioni düzənliyinə açılan bitişik Kiçik Qafqaza bitişik sıra dağların yamacında yerləşir və xoş, gözəl təbiətə malikdir. Kutaisinin ən uca yerində qədim zamanlardan məşhur olan Gelati monastırı ucalır. Bu monastır xristianlıq tarixində ən qədimlərdən biri hesab olunur və hətta xristianlıqdan öncə də müqəddəs sayılan bir yerdə tikilib. İkinci səfərim zamanı mən əziyyətlə də olsa atla bir necə min fut¹ hündürlükdə yerləşən monastıra qalxdım və ziyarətim bu əziyyətə həqiqətən də dəyərdi. Böyük hissəsi artıq dağılıb tökülmüş bu monastır əzəmətli mənzərəsi olan bir zirvədə yerləşir. O, xüsusən də dörd qranit sütunlar üzərində duran kiçik bir məbədi ilə tanınır və həmin sütunların hər biri fərqli memarlıq üslubuna malikdir. Deyilənə görə, bu məbəd lap qədim dövrə aiddir. Ümumən, Qafqazda qədim tikinti qalıqlarının yaşının Avropada olduğu kimi yüzilliklərlə deyil, minilliklərlə ölçülməsi bəlkə də şişirdilmiş ola bilər, amma insanın burada gördükləri və eşitdikləri onu deməyə imkan verir ki, Qafqaz həqiqətən bəşər sivilizasiyasının beşiklərindən biridir.

Bu gün Kutaisidə dəmir yol stansiyası var və buradan rahat şəkildə bir gün ərzində həm Potiyə, həm də Batumiyə get-

¹ Qədim ölçü vahidi: 1 fut = 30,43 sm (*tərcüməçinin qeydi*).

mək olur. O zaman daha əvvəllər çox məşəqqətli gediş-gəlişi olduqca asanlaşdırən Suram dağları üzərindən ən azından yeni bir şosse yolunun çəkilməsinə sevinirdilər. Suram keçidi bunun müqabilində qeyri-adi dərəcədə romantik idi və çox heyranedicə mənzərələrə yol açırdı. Burada meşədəki və onun talalarındakı pöhrəlikləri aramsız şəkildə rhododendron (meşə güllü) və ağacabənzər, sarıçicəkli Qafqaz azalijasından – hər ikisi bitki növüdür – ibarətdir ki, bunlar çiçəkaçma dönməndə valehedici gözəlliyə və ağılı başdan alan bol ətirə malikdir. Bundan əlavə sıldırımlı, yüz metrərlə, demək olar ki, dik şəkildə sıx-sıx göylərə ucalan və başdan-ayağa güclü, qosqoca daşsarmaşığı ilə dəfələrcə örtülmüş qaya divarlarına nəzər saldıqda, bu təbiət mənzərəsinin necə bir cazibəyə malik olduğunu aydın təsəvvür etmək olar. Bununla müqayisədə Suramı keçdikdən sonra gələn və buradan Tiflisə gedən yolun, demək olar ki, davamlı şəkildə Kür boyunca uzandığı gürcü yaylasının xüsusi bir gözəlliyi yoxdur; o, daşlıdır, çoxlu uçurumları var və bitki örtüyü kasaddır. Amma Böyük Qafqazın təkrar-təkrar nəzərə çarpan və hələ dənizdən insanı çox heyran edən sıralanmış qarlı zirvələrinə baxdıqca, bu qısrı ətraf mühitlə barışırsan.

Kür çayının dərin yatağında yarıb keçdiyi Tiflis şəhəri şimal tərəfdən sıldırımlı bir dağ yamacına dirənir. Bu da ehtimal ki, əsasən yayda şəhərin tam dözülməz həddə isti olmasına bais olur. Buna görə də şəhərin imkanlı sakinləri isti zaman üçün birneçə min fut yüksəklikdə yerləşən ikinci ev-mənzilə malikdirlər. Buranı onlar yalnız şəhərdə işləri olduqda tərk edirlər. Əslində Tiflis iki fərqli şəhərdən ibarətdir. Belə ki, onun yuxarısı bir Avropa və aşağısı bir Asiya şəhəridir ki, bunlar da aydın sərhədlərlə biri-birindən ayrılır. Avropa Tiflisi özünü məmnuniyyətə və qürurla “Asiya Parisi” adlandırır və ya hər halda Kəlkütənin həmənin ardınca bu fəxri ada iddia edir. Bura həqiqətən tam bir Avropa şəhərinə bənzəyir və burada əsasən ruslar və qərbi avropalılar yaşayır. Bu hissədə çarın iqamətgahı, teatr və bütün dövlət binaları yerləşir. Şəhərin digər hissəsi isə əhalisi və

görünüşü cəhətdən həqiqətən tam bir Asiya şəhəridir. Tiflisin qədim bir mədəniyyət beşiyi olmasının səbəbini yəqin ki, məşhur term hamamlarında axtarmaq lazım olacaq. Bu hamamlar Qərb insanından çox Şərqi insanı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qafqazda yaşananlar

Tiflisdən yolumuzu kifayət qədər yaxşı şosse yol ilə Ağstafaya qədər davam etdi. Burada Yelizavetpol ilə Bakıya gedən və Göycə gölüne və İrana gedən yollar bir-birindən ayrılır. Buradan həm də Xəzər dənizinə qədər uzanan böyük bir düzənlik başlayır. Hava yüksək temperaturlu olduğuna görə buradan yolumuza səhər erkən davam etmək istədik və atları erkən saat üçün sifariş etdik. Amma oranın poçtalyonu səylə bizim bu istəyimizə qarşı çıxdı, çünki bir qaçaq dəstəsi həmin zaman bu ərazidə tüğyan edirdi. Rus hökuməti bu günə qədər Qafqazda qaçaqçılığın, talançılığın kökünü tam kəsməyə nail ola bilməyib. Düzənlik və ona bitişik dağ bölgələrindən olan tatarlar sərt cəzalara baxmayaraq bundan əl çəkə bilmirlər. Hələ indi, 1890-cı ilin yayında, xanımım və ən kiçik qızımın Gədəbəyə üçüncü səfərimə hazırladığım zaman xəbər almışam ki, bizim dağ mədəninin ətrafında bir yolkəsən dəstəsi talançılıqla məşğuldur. Bu da onlara qarşı geniş tədbirlərin görülməsinə səbəb olmuşdur.

Qafqazda təkrar-təkrar baş qaldıran bu hərəkətlərin dərin səbəblərini silah gəzdirməyin hələ kişinin qurur mənbəyi hesab edildiyi bir ölkə əhalisinin həyat vərdişlərində və dünyagörüşlərində axtarmaq lazımdır. Yolkəsənlik orada alçaq, mənfur cinayətdən daha çox icazəsiz idman kimi qəbul edilir. Necə ki, orta əsr cəngavərləri kənd yolunda baqqalın əlindən malını almağı və şəhər sakinlərini qarət etməyi öz şərəflərinə sığışdırırdılar, elə də Qafqaz tatarı azad insan kimi sürətli atlarda meşə və çöllərdə çapmağa və qarşısına nə çıxırsa zorla almağa meyillidir. Tatarların ən yaxşı və etibarlı işçilər olduğu Gədəbəydə dəfələrlə başımıza gəlib: illərcə səylə və mənsub olduqları şiə müsəlman sektasının ildə yalnız bir bayram günü olduğuna və heç bir bazar

günü olmadığına görə demək olar ki, fasiləsiz işləyən qazma fəhlələri silah və at almağa kifayət edəcək qədər pul topladıqda qəflətən yoxa çıxırdılar. Bəzən onlar uzun müddətdən sonra yenə geri qayıdırdılar. Bilirdin ki, onlar arada keçən bu müddət ərzində yolkəsənliklə məşğul olublar. Amma qaçaqçılıq fəaliyyəti zamanı başlarına qəza gələrdisə və ya bu yola qulluq etmək həvəslərini itirərdilərsə, bu, onların yenidən çalışqan fəhlə olmasına mane olmurdu.

Ağstafadakı poçtalyonun xəbərdarlığı bizim istəyimizdən dönməyimizə kifayət etmədi və əksinə, biz sərin, ulduzlu bir gecədə sürətli atlarla yolumuzu davam etdik və bu zaman ehtiyat üçün atəşə hazır vəziyyətdə saxladığımız saz tapançalarımıza güvəndik. Bu yeni vəziyyət məndən fərqli olaraq qardaşım Valterin oyaq qalması üçün yetmədi və o, yorğunluğa tab gətirməyərək az sonra dərin yuxuya getdi. Qəflətən qardaşımın xidmətçisinin və faytonçunun oturduğu alçaq, yaysız at arabamızın ayaqlığından bərk qışqırıq səsi eşidildi: “Yolkəsənlər!” Eyni zamanda mən yarıqaranlıqda bir ağ atlının dördnala çaparaq bizə tərəf gəldiyini gördüm. Bu səs-küyə qardaşım da oyandı və artıq bizim atların düz qabağına çatmış və özü də ucadan qışqıran atlıya atəş açdı, amma xoşbəxtlikdən güllə yan keçdi. Az sonra bəlli oldu ki, həmin adam yolkəsən deyil, amma səhvən özünün yolkəsənlər tərəfindən təqib edildiyini zənn edərək qorunmaq üçün bizə tərəf qaçmış bir ermənidir. Az cəsarətli olan ermənilər Qafqazda ümumən yaman çoxbilmiş və fərasətli iş adamları kimi tanınırlar. Bəlkə bu üzdəndir ki, onlar səfərə çıxarkən sanki müharibəyə gədirilmiş kimi mümkün olduğu qədər silahlanırlar. Göründüyü kimi, bizim bu erməninə qorxudan qaçaq dəstəsi yalnız onun təxəyyülündə mövcud idi. Amma düşüncəsizliyi onu asanlıqla fəna bir duruma sala bilərdi və bu, onun tam öz günahı üçbatından baş vermiş olardı. Çünki yerli adətə görə qəbul edilmiş təhlükəsizlik tədbiridir ki, səfərdə qarşılaşdığın yollara heç vaxt sürətli gedişlə yaxınlaşmaq olmaz.

Bu həyəcanlı hadisədən az sonra biz qərribə bir təbiət hadisəsinə sevindik. Qəfildən ucsuz-bucaqsız düzənliyin üfzündə düz bizim qarşımızda parlaq bir işıq fenomeni göründü. O, əzəmətli, əlvan bir işıq saçırdı, amma meteoritdən onunla fərqlənirdi ki, o, səmanın eyni yerində hərəkətsiz dururdu. Biz bu fenomenin səbəbi üzərində baş sındırdıq və onu yalnız rəngli atəşləri olan bir paraşütlü fişəyə oxşatmaqdan o yana gedə bilmədik. Amma o, az sonra zəiflədi və qısa zaman ərzində işıqlı bir ulduz boyda oldu. Bu, sən demə, yeni çıxan Venera ulduzu idi ki, çöldumanı və hətta Günəşin doğmasından az əvvəl belə o cənub ərazilərində Yerə büründüyü qaranlıq hava onun belə qərribə və rəngli görünməyinə səbəb olmuşdu.

Biz şvab məskəni Annenfelddə gecələdik. Bu, Kür çayına yaxın Gədəbəy mədəninə gedən dağ yamacının ayağında çox məhsuldar, amma sağlam olmayan yerdə yerləşir, daha doğrusu yerləşirdi, çünki onlar oranı sonralar tərk etmiş və dağın ətəyində təxminən beş yüz fut daha hündürdə yeni bir kənd salmışlar. Qafqazda belə şvab məskənləri çoxdur, səhv etmərsə, altı, yaxud yeddi dənə, Tiflis də buraya aiddir. Bu məskənlər yaranmışlarına görə şvab əyalətinin çox dindar lüteranlarına borcludur. Onlar əsrimizin ilk onilliklərində müxtəlif dəstələr halında vətənlərini tərk edərək quru yolu ilə Avstriya və Rusiya üzərindən “vəd edilmiş torpaqlara” köç etmək istəmişlər. Çünki orada, başçıların dediyinə görə, onları dünyəvi və səmavi xoşbəxtliklər və sevinclər gözləyirmiş. Amma rus hökuməti o vaxtlar çalışqan alman əkinçilərinin Qafqazda məskunlaşmasında çox maraqlı imiş və ona görə o, həmin dəstələri orada dayandırmış və onları rusların müşayiəti ilə həqiqətən də onlar üçün münasib torpağın olub-olmamasını yoxlamaq üçün Qüdsə bir kommissiya göndərməyə təşviq etmişdi. Kommissiya uzun müddətdən sonra geri qayıtdıqda onlara “vəd edilmiş torpaqlara” köçü davam etdirməməyi məsləhət etmişdi. Rus hökuməti də onlara səxavət göstərərək böyük, gözəl torpaq sahələri verdiyinə görə şvablar orada qalmışlar və indi də elə köç etdikləri zaman olduqları hə-

min köhnə şvablar kimi qalmışlar. Bu şvab məskənlərində göz-lənilmədən keçmiş saf şvab adət-ənənəsinə və dilinə rast gəlmək insanı heyretləndirir. İnsan özünü qəfil Şvarzvald bölgəsinin bir kəndinə gəlmiş zənn edir. Evlər, küçələr, yollar və burada məskunlaşmış sakinlər də belə görünürlər. İndi bir şvab qadını ilə iyirmi illik evlilikdən sonra bildiyimdən fərqli olaraq şvab dialektini o zaman hələ öyrənmədiyimə görə, mənə onların dilini başa düşmək çətin gəlirdi. Amma əsl bir şvab mənə dedi ki, o da onları çətinliklə başa düşür, çünki bu keçən zaman ərzində əsaslı dəyişikliklərə uğramış bugünkü deyil, əsrin əvvəlində danışılan dialektidir. Adamlar dilləri kimi köç edikləri zaman malik olduqları adət-ənənələrini də qoruyub saxlamışlar. Onlar sanki daşlaşmışlar və özlərini qətiyyətlə hər bir dəyişiklikdən qoruyurlar.

Amma, görünür, dillərin və adət-ənənələrin dəyişməz qalması bir xalqlar mozaikası olan Qafqazın ümumi bir özünəməxsusluğudur. Daha böyük və aydın şəkildə bir-birindən ayrı xalqlarla yanaşı burada hələ çoxlu sayda çox kiçik xalqlar yaşayır. Çətin keçilən tənha dağ vadilərində məskunlaşmış bu xalqlar lap qədim zamanlardan bütün digər qonşu xalqlarından tam fərqlənən adət-ənənələri və dillərini sadıqlıqla qoruyub saxlamışlar. Bundan başqa Qafqazda hələ sektalardan ibarət və dinin vahidliyinə can atdıqlarına görə bütün Rusiyadan bura köçürülmüş və xüsusi məskənlərdə yerləşdirilmiş çoxlu rus kəndləri də var. Bunlar da hələ yarım əsrdən daha çox bir müddətdə dillərini, inamlarını və adət-ənənələrini tam qoruyub saxlamışlar. Bu sektalardan ən yayılmışları malakanlar və duxoborlardır ki, onlar da şvablar kimi müyyən, xüsusi təfsir edilmiş bir İncil variantına istinad edirlər. Dini fanatikliklərini nəzərə almasaq, onlar əsl bacarıqlı işçilər və ədəbli insanlardır. Malakanlar demək olar ki, istisnasız sənətkardırlar, xüsusən də dülgərdirlər. Duxoborlar isə yaxşı əkinçi və arabaçılardır. Bir duxobor məskəninin Gədəbəylə qonşu olması onun üçün həmişə qiymətsiz dəyərə malik olmuşdur. Yalnız ildə bir dəfə bu adamlar işləməkdən tamamilə imtina edirlər; bu zaman onların "kraliçası" kəndbəkənd gəzin-

tiyə çıxır və onlarla birlikdə dini bayramları qeyd edir. Amma bu bayramlar dünyəvi xoşbəxtliyə çox yüksək əhəmiyyət verir kimi görünür və bəlkə bununla o biri dünyanın ümid edilən, sonsuz şəkildə daha böyük səadəti haqqında yalnızca bir az təsəvvür yaratmaq istəyir.

Annenfelddən Gədəbəyə dik, çox da hamar olmayan bir yol gedir. Təxminən min metr hündürlükdə bu yol əvvəllər palıd, cökə, fıstıq və digər iri yarpaqlı ağaclardan ibarət gözəl meşələrlə örtülmüş olan dalğavari, kiçik sıra dağlarla kəsilən münbit bir düzənliyə çıxır. Mədəniyyət izləri xüsusən hələ çox sayda geniş sularma qurğularının qalıqlarından görünən bu ərazilərdə də farsların hökmranlığının sona çatmasından bəri ölkənin əksər yüksək düzənliklərində olduğu kimi meşə massivlərinin artıq tamamilə kökü kəsilmişdir. Çünki arandan olan çobanlar otun qurduğu isti yay və çölün qarlı örtüldüyü qış vaxtlarında sürülərini meşələrlə qidalanmaları üçün dağlara sürürlər. Onlar bu məqsədlə elə birbaşa ağacları kəsir və tumurcuq və budaq uclarını mal-qaraya yedirlirlər. Bununla tək bir sürü çox vaxt kvadrat verstlərlə¹ zəngin meşə sahəsini məhv edir. Buna görə bizim mədən müdiriyyətinə də bu viranedicilik sürülərin meşə massivlərimizi məhv etməsinə əngəl olmaq həmişə ən böyük çətinliklər yaradıb. Daş kömür və başqa yanacaq materialı çatışmazlığından mədən zavodunun işləməsi yalnız bu meşələrin qorunub saxlanmasıyla mümkündür.

Mədən zavodu Gədəbəyin aşağısında sıldırımli yarıq formasında dağ suayrıcını kəsən kiçik bir dərənin kənarında yerləşir. Bu, Gədəbəyi cənnət kimi gözəl Şamxor vadisindən ayırır. Keçid vadisində kiçik bir erməni qalasının* qalıqları yerləşir, habelə Şamxor vadisinin təxminən Gədəbəylə eyni hündürlüyündə o vaxtlar hələ bir neçə keşişin yaşadığı qədim bir erməni monastırı var**. Vadidən üzü yuxarı qalxıb son dağ aşırımını

¹ Verst - keçmiş rus uzunluq ölçü vahidi. 1 verst = 1066 m (tərcüməçinin qeydi).

* Alban məbədinin (alm. erməni qalasının) monastırı

** alban (alm., erməni)

aşaraq yol qırağında bir qəbiristanın yanından keçdikdə hazırkı Gədəbəyə çox gözlənilməz bir mənzərə açılır. Romantik bir məkanda yerləşən bu kiçik fabrik şəhəri göz oxşayan çox iri sobaları və böyük binaları ilə tam bir Avropa təəssüratı bağışlayır. Bunların arasında xristianlar üçün bir ibadət xana, məktəb və avropasayağı tikilmiş bir mehmanxana var. Bundan başqa burada hündür bir viaduk (körpü yolu) üzərindən gedən dəmir yol xətti mövcuddur ki, bu da mədən zavodundan təxminən 30 kilometr aralıda yerləşən (filiz) əritmə filialı Qalakəndi Gədəbəylə və qonşu filiz dağları ilə birləşdirir. Çöllü-biyabanın ortasında bu qeyri-adi mənzərəli müasir bir sivilizasiya məkanının olması Gədəbəyi İranın dərinliklərinə qədər əhali arasında əsl bir ziyarətə yerinə çevirmişdir. O zaman mən ilk dəfə Gədəbəyə səfər edəndə, o, əlbəttə, hələ tam bir başqa təəssürat bağışlayırdı. Dərhal nəzərə çarpan bir hündürükdə taxtadan tikilmiş müdiriyyət binasından başqa, yalnızca az sayda filiz əritmə sexləri və idarə binaları gözə dəyirdi. Fəhlələrin olduğu yerlər isə ancaq dağ yamaclarındakı tüstü çıxan bacalarından tanınırdı, çünki onlar бүтүнлүклə qara daxmalardan ibarət idi.

Qara daxmalar Qafqazın şərq hissəsində demək olar ki, yeganə yaşayış yeridir. Bu daxmalar əslində çuxur yerlərdə tikilmiş üzəri təxminən bir metr qalınlığında torpaq qatı ilə örtülmüş və bununla böyük bir köstəbək təpəsinə oxşayan taxta evlərdir. Dam örtüyünün ortasında içəridəki tək otaqdan tüstünün çıxmasını və habelə giriş qapısından əlavə içəriyə işıq düşməsinə yeganə təmin edən baca olur. Yeri gəlmişkən, bu cür qara daxmaları çox gözəl də düzəldirlər. Qardaşımın və filizəritmə zavodu direktorunun müşayiəti ilə bir qonşu “bəyə” – buralarda böyük torpaq sahibləri özlərini belə adlandırırlar – qonaq gedərkən, bizi döşəməsinə gözəl xalçalar salınmış zal kimi geniş bir otağa keçirdilər. Otağın divarları isə dekorasiya olaraq asılmış fars xalçaları ilə bəzədilmişdi. Divanın qarşısında ocaq yeri, onun üzərində isə baca var idi. Xalçanın arxasında canlanma hiss olunurdu və ara-sıra qadın və eyni zamanda uşaq səsi eşidilirdi. Bəy

bizi böyük təm-təraqla qarşıladı və bizi divanda oturmağa məcbur etdi, özü isə onun qabağında oturdu. Şərq nəzakətliyiindən ibarət olan qısa, tərcümə ilə olan söhbətimizdən sonra biz yenə durub getmək istəsək də, çox ciddi əks-reaksiya ilə qarşılaşdıq. Biz içəri girəndən az sonra bir qoyun mələməsi eşitmiş və dərhal zənn etmişdik ki, bu bizim şərafətimizə kəsiləcək. Əslində biz bəyin çox ciddi sifət aldığını görüb dedik ki, o qonaqpərvərliyindən zövq almamış getməyimizdən hər halda inşallah elə də inciməzdi. Beləcə biz səbrlə az sonra gözlərimiz önündə çəkilən “şişliyin” hazır olmasını gözləməli olduq. Onun hazırlanması adı, çox primitiv üsulla edilirdi. Təzə kəsilmiş qoyunun əti qozdan bir az böyük tikələrə doğrandı və sonra qoyunun quyruq piyindən kəsilmiş dilimlərin arasında dəmir şislərə taxıldı. Bu arada iki daşın arasında odun qalanmış idi ki, onun yalnız pul kimi qızaran közləri qalanda, hazırlanmış şişlər daşların üzərinə qoyuldu və tez-tez çevrildi. Bir necə dəqiqədən sonra yemək hazır idi və hər bir qonaq özü üçün ona verilmiş və xuruş əlavə edilmiş, qarnirli şişdən istəyinə uyğun tikələr çəkdi. Belə bir şişlik, əgər qoyun çox qoca deyilsə və xüsusən də lap təzə kəsilibsə, çox yumşaq və dadlı olur; bu həmişə tatar və gürcü yeməklərinin əsasını təşkil edir və ya necə ki, bizim ziyafətlərdə belə bir şey “pièce de resistance” adlandırılır.¹

Yeraltı bəy evləri kimi Qafqazda həmçinin yeraltı böyük tövlələr də tikirlər. Mən artıq belə birisini bir poçt məntəqəsində olarkən görmüşdüm. Orada aşağıdan gələn at ayaq səsləri və kişnərtisi diqqətimi bir at tövləsinin üzərində durduğuma çəkmişdi. Yeraltı yaşayış yerlərinin yayda sərinliyini, qışda istiliyini burada tərifləyirlər və Gədəbəydəki mədən rəhbərliyinə asiyalı fəhlələri daş evlərə alışıdırmaq böyük zəhmət hesabına başa gəlmişdir. Nəhayət qadınların köməkliyi ilə bu baş tutduqda, fəh-

¹ “pièce de resistance” fransızca bir ifadə olub hərfən “müqavimət göstərən hissə” mənasını verir. Amma bununla məcazi mənada bir şeyin, məsələn, yeməyin ən yaxşı hissəsinə işarə edilir (*tərcüməçinin qeydi*).

lələrlə bağlı çətin bir məsələ də öz həllini tapmış oldu. Orada adamların yalnızca lap az həyatı ehtiyacları olduğuna görə, onlar çox işləməyə bir səbəb görmürlər. Onlar bir-neçə həftəlik dolanışığa kifayət edəcək qədər pul qazandıqda daha işləməyib istirahət edirlər. Amma insanları ödənilməsi ancaq davamlı əmək fəaliyyəti ilə mümkün olan ehtiyacları alışıdırmaq üçün tək bir vasitə vardı. Buna isə zərif cinsin anadangəlmə rahat və gözəl ailə həyatına olan meyli və onun asanlıqla oyadıla bilən şöhrət-pərəstlik hissi və təmizliyə mübtəla olması dəstək oldu. Fəhlələr üçün bir neçə sadə evlər tikildikdə və bir neçə fəhlə ailələrini bunların içində yerləşdirməyə nail olduqda, qadınların tezliklə belə mənzillərin çox daha rahat və gözəl olması xoşlarına gəldi. Kişilər də damlarının yağışdan qorunması üçün davamlı olaraq ehtiyat tədbir görmələrinə daha ehtiyac qalmadığını görməkdən məmnun oldular. Bundan sonra qadınların ev həyatını daha xoş və özlərini kişiləri üçün daha cəzbedici etmələri üçün hər cür kiçik ləvazimat əldə etmələrinə şərait yaradıldı. Onlar çox keçmədi ki, xalça və güzgüləri xoşlamağa başladılar, tualetlərini düzəldilər, qısa zamanda onlarda elə ehtiyaclar yarandı ki, onların ödənilməsi üçün artıq kişilərinin işləməsi zəruri idi. Kişilər özləri də bunu böyük məmnuniyyətlə edirdilər. Buna hələ qara daxmalarda yaşayan qadınlar həsəd aparmağa başladı və çox keçmədi ki, bu fəhlə evlərinə ümumi axına səbəb oldu. Hərçənd bu da öz növbəsində mədəni rəhbərliyini daimi işləyən bütün fəhlələr üçün evlər tikməyə vadar etdi.

Mən bizim indiki müstəmləkəçilik səylərimizdə bu istiqamətdə hərəkət etməyi çox ciddi olaraq tövsiyə edərdəm. Ehtiyacsız insan istənilən mədəni inkişafa düşməndir. Yalnız onda ehtiyaclar oyandıqda və bunların ödənilməsi üçün işləməyə alışdıqda, o sosial və dini cəhətdən mədəni səylərin qədərbilən, razılıq edən bir obyektini təşkil edir. Sonuncudan başlamaq həmişə yalnız yalan, saxta nəticələr verəcək.

1868-ci ildə Qafqaza ikinci səfər

Mən üç il sonra yenidən Gədəbəyə səfər etdikdə, troqlodit¹ məskəni artıq avropasayağı çox görkəmli bir yerə çevrilmişdi. Fəhlələrin əksəriyyəti əlbəttə hələ köçəri həyat sürürdü və bu günə kimi də belə qalmaqdadır. Bunlar o adamlardır ki, məhsul yığımından sonra İrandan gəlirlər, səylə mədəndə və ya filizəritmə sexində işləyirlər, amma lazımı pulu qazandıqda və ya vətəndən çağırıldıqda çıxıb gedirlər. Buna baxmayaraq daimi işçi kontingenti mövcuddur ki, bu da əsas işlərin gedişini hər zaman təmin edir. Mədənin məmur təbəqəsi həmişə demək olar ki, almanlardan ibarət idi və onların arasında kiçik bir qisim Rusiyanın Baltik dənizi əyalətlərindən gəlmişdi. İşçi dil buna görə həmişə alman dilidir. Tatarların, farsların və rusların avadanlıqların və istehsalat əməliyyatlarının bir qədər korlanmış alman adlarını və habelə qatran əritmə sexlərində işlədilən nalayiq sözləri necə qırıq-qırıq danışmalarını eşitmək gülməlidir.

Kükürdlü mis filizləri ilə zəngin dağ Gədəbəyin yaxınlığında yerləşir və onunla dartma xətt adlanan tros xətti ilə birləşdirilib. Bundan başqa, artıq qeyd etdiyim kimi, bizim tərəfimizdən ensiz bir dəmir yol xətti çəkilmişdir ki, bu da odun və ağac kömür tədarük edilən yabanı Qalakənd çayı vadisindəki meşələrin dərinliklərinə və gözəl bir yerdə yerləşən Qalakənd filizəritmə sexinə, oradan isə daha sonra Şamxor çayı sahilindəki bərə yerinə kimi gedib çatır. Bir çox illər bu dağlıq dəmir yol xətti yanacağa olan böyük tələbatı təmin edib, amma ağacları qırılmış ərazilərə səliqə ilə yenidən meşə salınsa da, sonda odun qıtlığı filizəritmə sexinin fəaliyyətini dayandırmaq təhlükəsi qarşısında qoydu. Bununla belə, çətinlik bir qayda olaraq çətinlikdən çıxış yolunun ən yaxşı bələdçisidir; bu özünü burada da doğrultdu. İnanıram ki, bunu dünyada ilk dəfə biz etdik – son zamanlar filizəritmə sexi üçün istifadə olunan kömürü xam neft – liqroin və

¹ Troqlodit qədim yunanca „mağaralarda yaşayan insan“ mənasını verir (*tər-cüməçinin qeydi*).

mazutla, destilə edilmiş neftin qalığı ilə əvəz etməyə nail oldu. Bu yanacaq maddələri Bakıdan Tiflisə gedən və artıq bir necə ildir işləyən dəmir yol xətti ilə dağların ayağında yerləşən Şamxor stansiyasına qədər gətirilir. Bunların vasitəsi ilə diametri altı metr olan böyük dəyirmi sobalarda qızdırılmış filiz əridilir və bundan mis emal edilir. Qalakənddəki elektrik enerjisi ilə işləyən saflaşdırıcı sexi bu yolla əldə olunan xam mis kimyəvi cəhətdən xalis misə çevirir və habelə bunun tərkibindəki gümüşü əlavə məhsul olaraq emal edir. Amma qışda və yağış vaxtı mazutu və liqroini dəmir yol stansiyasından torpaq yollarla yuxarı Gədəbəyə daşımaq çətin olduğuna görə indi qaynaq edilməyən Mannesmann polad borularından bir kəmərlə çəkilir ki, bunun vasitəsilə mazutun nasosla təxminən min metr yüksəklikdə yerləşən dağ aşırımına vurulması nəzərdə tutulur. Ümid edirəm ki, bu qurğunun elə bu payız istismarda olduğunu şəxsən görəcəm. Bundan başqa mənim tərəfimdən işlənilib hazırlanmış yeni texnoloji üsulla daha kefiyyətsiz, indiyədək emal edilməsi münasib olmayan filizlərin yanacaq istifadə etmədən yalnız elektrik enerjisinin gücü ilə saflaşdırılmış misə çevrilməsi üçün hazırda lazımi tədbirlər görülür. Bu məqsədlə qonşu Şamxor vadisində tələb olunan elektrik enerjisini istehsal edən dinamo maşınlarının işlədilməsi üçün mindən çox at gücündə enerji istehsal edəcək verməli olan böyük turbin qurğuları quraşdırılmalıdır. Birbaşa filiz dağının ayağında filiz ovuntusundan mis almaq və qalvanik şəkildə yerə vurmaq üçün lazım olan bu elektrik enerjisinin Gədəbəyi Şamxor çayından ayıran və təxminən səkkiz yüz metr hündürlükdə yerləşən dağın belindən keçirilərək gətirilməsi nəzərdə tutulur. Əgər nəzəri və praktiki cəhətdən detallarına qədər tam işlənilib hazırlanmış bu qurğu da hazır olarsa, uzaq Qafqazda elmi və texnikanın zirvəsində duran və onun köməyi ilə olduğu vəziyyətin əlverişsizliyini zəfərlə aşabilən bir filizəritmə zavodu mövcud olacaq.

Başla düşüləndir ki, Gədəbəydə əldə olunan nailiyyətlərin nəticəsində bizə yeni tapılmış filiz yataqlarını almaq üçün hər

tərəfdən təkliflər daxil olmağa başladı. Gədəbəyin bizi artıq kifayət qədər qayğılandırdığına görə qardaşım Karl da mənim kimi buna az meyilli olsa da, təklif olunan yataqlara baxış keçirməyə dair nüfuzlu insanların təkliflərinə həmişə rədd cavabı vermək olmurdu. Atndan yığılaraq faciəvi şəkildə tam qəfil həyatını itirən qardaşım Valterin ölümündən sonra mən 1868-ci ilin payızında ikinci dəfə Gədəbəyə səfər etdim. Bu dəfə mən Böyük Qafqaza iki səyahətə təşviq olundum. Bunlardan xüsusən Suxum-Qaladan¹ Kibeldaya olan ekspedisiya mənim üçün son dərcə maraqlı idi.

Kibelda

Əgər Qafqazın hündür sıra dağlarının suayrıcını Avropanın təbii sərhədi kimi qəbul etsək, onun 18 000 fut hündürlüyündə ən uca dağı Elbrus çox yerdən tam böyüklüyü ilə görünür, çünki halqavari şəkildə hündür sıra dağlarla əhatə olunub. Onu bu sıra dağlardan ayıran aralıq zonaya yalnız az yerlərdən keçmək mümkündür və özlüyündə hər cür insanlararası əlaqəni mümkün edən çoxlu radial dağ suayrıcıları ilə müxtəlif hissələrə bölünür. Bunların arasında Kibelda təbii alınmaz bir qaladır ki, onu bir necə insan bütöv ordulara qarşı müdafiə edə bilər. Qafqazın qalan hissəsi artıq uzun müddət rusların əlində olduğu və rus əsarətinə boyun əymək istəməyən çərkəzlərin çoxdandır Türkiyəyə köç etdikləri bir zaman Kibelda hələ məğlub edilməmiş idi və az saylı xüsusi bir tayfa təşkil edən sakinlərinin əlində qalırdı. Ruslar qərbi Qafqazın göründüyü kimi alınmaz bütün təbii qalalarını onlara zəbt edilməli ərazilərə rahat çıxış imkanı yaradan yollar çəkməklə işğal etmişdilər. Kibelda hərbi yol çəkilərək edilən hücumlara müqavimət göstərsə də, aclıq və rus hökumətinin şirnikdirici təklifləri onun sakinlərini nəhayət könüllü surətdə qalanı təhvil verməyə sövq edə bilmiş və bundan sonra onlar da Kiçik Asiyaya mühacirət etməyə qərar vermişdilər.

¹ İndiki Suxumi (tərcüməçinin qeydi).

Bu mühacirətdən təxminən bir il vaxt keçmiş, Suxum-Qalının qubernatoru general Heyman biznes sahəsində Valterin yerinə keçmiş və həmçinin onun yerinə alman konsulu təyin edilmiş qardaşım Karlı Kibeldada mis və gümüşlə zəngin filiz yataqlarını araşdırmağa dəvət etmişdi. Mən qardaşım Otto və mü-təxəssisimiz, yeni təyin edilmiş direktor Dannenberqlə – səfərimin əsas məqsədi onu yeni işi ilə tanış etmək idi – 1868-ci ildə Suxum-Qalaya gəldikdə general arzusunu təkrar dilə gətirdi və söz verdi ki, bizim üçün Kibeldaya səfərin asan və təhlükəsiz olması üçün əlindən gələni edəcək. Mən bununla həm də bizə deyildiyinə görə hələ heç bir qərbi avropalının ayağı dəyməmiş Qafqaz dağlarının sanki ürəyi olan yerə getməyin cazibəsinə dayana bilmədim. Bunun üçün Kibelda sakinlərinin köçürülməsinə rəhbərlik etmiş gənc bir rus kapitanının başçılığı ilə bizi filiz yatağına aparmalı olan kiçik bir hərbi ekspedisiya hazırlandı.

Mənası “Suxum qalası” olan Suxum-Qala Elbrusu əhatəyə alan halqavari sıra dağların ayağında həddən artıq romantik olan kiçik və qayalıqlı bir dəniz buxtasında yerləşir. Onun ətrafı ilk növbədə zənginliyi heç bir təsvirə sığmayan bitki örtüyü sayəsində cənnət qədər gözəldir. Hələ oranın özündə mən salxım söyüd ağaclarının uzun bir xiyabanına heyran oldum. Bu ağaclar hündürlüyü ilə bizim ən uca meşə ağaclarından heç də geri qalmırdı və bununla yanaşı sıx budaqları onların günbəzəbənzər başından yerə qədər sallanırdılar. Təəssüf ki, bu möhtəşəm söyüd xiyabanı 1877-ci ildə rus-türk müharibəsinin qurbanı olmuşdu. Bizim yaxşı atlara malik ekspedisiyamız elə şəhərin arxa tərəfində bərabər şəkildə ağacları zənginliyi ilə örtülmüş kiçik bir dağ çayının vadisi ilə yola düşərək üzə yuxarı hərəkət etməyə başladı. Palıd və şabalıd ağaclarında onların çox halda, xüsusən də gün düşən tərəflərində, tam qəhvəyi rənglə örtülmələri diqqətimi çəkdi, belə ki onlarda bir dənə belə yaşıl yarpaq gözə dəymirdi. Yabanı mayaotları onları ən yüksək zirvəsinə qədər bürümüşdü və onlara yetişmiş iri çiçək çətirləri ilə rəng verirdi. Mayaotların böyük dəyərə malik olduğunu bilidiyimə görə mən geri qayıdan-

dan sonra general Heymana təklif etdim ki, bu mayaotunu əsgərlərinə yığdırsın və yoxlamaq üçün nümunə olaraq Almaniyaya göndərsin. General buna əməl etdi, amma yoxlama – burada qeyd etmək istəyirəm – çox mənfi nəticə verdi; mən bilmirdim ki, yabanı mayaotunun acı tərkibi yoxdur. Bu, dişi mayaotu bitkilərinin çiçək çətirlərində o zaman qalır ki, bütün erkək bitkilər səylə ayrı tutulsun. Bu işə yabanı mayaotlarında təbii ki heç vaxt olmur.

Atla səfərimiz bizi bütün günü bərabər şəkildə gözəl, heç bir insan əli dəyməmiş təbii yol ilə yüksəklərə apardı. Bu zaman tədricən üfüqdə görünən, qarlı uca sıra dağlara və ayaqlarımızın altında yerləşən dənizin parlayan güzgüsünə açılan heyranedicəli mənzərədən ruhumuz tez-tez açılırdı. Axşama yaxın biz müdafiə vasitələri ilə təchiz edilmiş kiçik rus düşərgələrindən birinə qatırdıq. Onların yeni salınmış kommunikasiya yollarında davamlı qabağa çəkilməsi rus silahlı qüvvələrinin sonunda cəsur çər-kəzlərin müqavimətini qıran vasitəsi olmuşdu.

Ertəsi gün biz günəşin doğması ilə atlarla yolumuza davam etdik və nəhayət uca sıra dağlara yaxınlaşdıq. Bu zaman dəfələrcə rusların cəsarətli yol çəkilişinə heyran olmağa da macal tapdıq; burada ilk baxışdan keçilməz görünən manelər aradan qaldırılmışdı. Biz çox çətinlik çəkmədən artıq Kibelda adlanan bölgənin sərhədinə yetişdik. Bura bu adın əsas daşıyıcısı olan yerin ətrafı idi. Bu yerə dibində vəhşi bir dağ çayının coşğulu axmağa başladığı dərin bir dağ uçurumu boyunca tək bir yol gəldirdi. Uçurum biz gəldiyimiz tərəfdə min futdan hündür, demək olar ki, şaquli vəziyyətdə duran və bir verstdən uzun qaya divarı ilə sərhədlənmişdi. Onun təxminən ortasında üfiqi vəziyyətdə bir çıxıntı əmələ gəlmişdi ki, bu da ehtiyac olarsa at yolu rolunu oynaya biləcək qədər enli idi. Bu, Kibeldanın keçməli olduğumuz yeganə giriş yolu idi. Bizə uçuruma deyil, durmadan yalnız atın başına baxmağı və onun tam sərbəst getməsinə imkan verməyimizi məsləhət etdikdən sonra zabıt atla qabaqda getdi. Biz dərin sükutla dar keçidin təxminən ortasına çatmağı bacardıq;

yolun küncündə bir qədər ot bitmişdi ki, bu da ağızları açıq qoyan dərinlikdən baxışları yaymırdı. Bu zaman mən qabaqda gedən atlımın – zabitin atının qabaq hissəsinin qəfil tam aşağı əyildiyinin fərqi vardı və onun dərhal sakitcə yəhərdən qaya divarı tərəfə sıçradığını gördüm. At da sakitliyini itirmədi, əksinə, başını yenidən qaldırdı və zabitin yanına ilə yoluna davam etdi. Mən qeyri-ixtiyarı məndən qabaqda gedən atlı kimi etməyi ağlabatan hesab etdim və atdan eyni şəkildə qaya divarı tərəfə endim. Mən zabitin atının otun yolunu azdıraraq yanlış addım atdığı təhlükəli yeri uğurla keçdikdə əndişə ilə arxamca gələn qardaşıma boylanıb baxdım, amma tək onun deyil, bütün atlılar konvoyunun artıq bizim kimi etdiyini görərək sakitləşdim. Beləliklə hamımız sağ-salamat dar keçidin sonuna çatdıq və az sonra ecazkar gözəl, dərin və geniş çay yatağına açılan və divarlarının zərif mamırla örtüldüyü bir zağada yaxşı bir yemək fasiləsi edərək artıq arxada qalmış gərgin və həyəcanlı anların yorğunluğunu çıxartdıq.

Burada bütün yollar bitirdi və mənə tam qaranlıq idi ki, bələdçimiz bizim indi keçməli olduğumuz möhtəşəm qədim məşəlikdə necə baş çıxarırdı. Yolumuzun növbəti hissəsində yerin quruluşu çox özünəməxsus idi. Bunlar şərqdən qərb istiqamətinə olan dalğavari təxminən yeddi yüz fut hündürlüyündə olan təpələr idi ki, biz bunları təkrar-təkrar aşmalı olduq. Onların cənub yamaqları əzəmətli ağaclarla, əsasən palıd, şabalıd və qoz ağacları ilə örtülmüşdü. Bunların da zirvələri elə bir bütöv örtük təşkil edirdi ki, onun altındakı lianaların və digər sarmaşan bitkilərin afətinin inkişafının qarşısını alırdı. Ağaclar çox əzəmətli ölçülərə malik idi. Yəqin ki, hələ indiyədək burada bir insan əli inkişafın təbii gedişinə təsir etməmişdi və buna uyğun olaraq qədim, qurumuş nəhəng ağaclar çiçəklənən yaşıl ağaclarla yanaşı dururdu. Hələ daha yaxın keçmişə aid olan ağaclar yəqin ki tufanlardan yığılaraq yerdə qalmış nəhəng ağac gövdələrini kölgədə qoymuşdu. Çox vaxt yolu kəsən belə bir ölmüş ağacdən yan keçmək çətinliklə başa gəlirdi, çünki onların başı və kökü

hər iki tərəfdə güclü maneələr yaradırdı. Bu yıxılmış ağac gövdələrinin bəziləri elə yoğun idi ki, at üstündə olan bir atlı onun o tərəfini güclə görə bilirdi. Hərdənbir onların içi boş olurdu və biz onların altı ilə keçə bilirdik.

Tam fərqli bir mənzərə ilə biz belə bir dağ belinin zirvəsini aşdıqda və onun şimal yamacı ilə yenidən aşağı enməli olduqda qarşılaşdıq. Burada günəşin yeri qurutmağa gücü çatmamışdı. Bütün yamac dik olmasına baxmayaraq elə bataqlıq idi ki, atların nalları qatı torpaqda batıb qalırdı və biz dəfələrlə yerə enməyə və atlarımıza kömək etməyə məcbur olurduq. Bura həm də bizi uzun dolayı yollara məcbur edən sayısız-hesabsız sarmaşan bitkilərlə dolu idi və bizim yol axtardığımız yerlərdə çox böyük rütubətliyə görə sarmaşan bitkilər olmasa da, orada elə hündür qamışabənzər bitkilərin vegetasiyası əmələ gəlmişdi ki, onlar atı və atlıni keçirdi. Bir dəfə yer elə enişli oldu ki, atlar daha yola davam edə bilmədilər. Burada mən bizim rusların məharətinə heyran oldum; onlar xüsusən dik və sürüşkən bir yer axtarıb tapdılar və həmin yerdən atları bir-bir ehtiyatla quyruqlarına bərkidilmiş kəndirlə aşağı buraxdılar, biz özümüz isə belə bir əngəl olmadan aşağı sürüşdük.

Növbəti yoxuşda Qafqazdakı dağ atlarının quyruğunun çətin dağ səfərlərində hələ başqa bir mühüm rol oynadığını da kəşf etdim. Biz artıq taqətdən düşmüş atlarımızı qorumaq üçün xüsusən dik hündürlüyə piyada çıxmalı olduq, çünki onlar bizi hələ günəş batmamış mütləq mənzil başına çatdırmalı idi və mən az sonra taqətimin qalmadığını gördüm. Bu çətin vəziyyətimdə ağılıma yanımla daşlı yolla yuxarı dırmaşan atın quyruğundan yapışmaq gəldi. Bunun onun üçün tanış bir üsul olması göründü; o, gücünü ikiqat artırdı və mən çətinlik çəkmədən dağın belinə çatdım. Burada məni zabit razı halda “qafqazlı kimi” çağırışları ilə qarşıladı. Mən geri dönüb arxamdan gələn adamlara boylanırdıqda, onların da hamılıqca atlarımm quyruqlarından asıldıqlarını görüb təəccübləndim.

Günəş batana yaxın nəhayət ki, təbii qala olan Kibeldanın

girişini təşkil edən dar bir qaya qapısına çatdıq. Buranı keçəndən sonra qarşımızda elə bir gözəllik və əzəmət mənzərəsi açıldı ki, bu məni ilk baxışda demək olar ki, tam şəkildə təsiri altına aldı. Qarşımızda aydın qürub günəşinin şüalarına bürünmüş qüdrətli, ətəklərinə qədər qarla örtülmüş Elbrus dururdu. Onun sağında və solunda bundan başqa çoxlu qarlı dağlar görmək olurdu ki, onlar da xüsusən sağ tərəfdən uzun bir silsilə əmələ gətirirdilər. Bizdən aşağıda dərinlikdə Elbrusun ətəyini təşkil edən hələ qismən günəşdə parlayan qayalıqlı bir çay vadisi yerləşirdi. Onun dik ağacsız yamacı geniş bir məsafədə gözlə görünən heç bir dərə olmadan bu vadiyə enirdi. Bu mənə bir qədər Grindelvalddan günəş şüalarına bürünmüş hündür Alp sıra dağlarına baxarkən açılan mənzərəni xatırlatdı, sadəcə əzəmətli Elbrus buradakı mənzərənin mərkəzində elə ucalırdı, sanki iki Yunqfrau (alm., *Jungfrau*)¹ üst-üstə qoyulub.

Gözlənilməz və müqayisəsiz gözəl mənzərədən doya-doya zövq aldıqdan sonra biz qarşımızda açılan və bir il əvvəl köç etmiş kibeldalılar tayfasının aulunun yerləşdiyi olduqca geniş bir düzənliklə hərəkət etdik. İnsanı udan atpıtrağı bitkiləri ilə sıx örtülmüş düzənliklə irəliləmək və aula gedən yolu tapmaq asan deyildi. Burada ayıların kolların arası ilə açdığı bir yolun bizə köməyi dəydi; ayılar ona görə deyirəm ki, çünki ətrafa səpələnmiş dəfnəgilas çəyirtkələri həmin yerlərdə ayıların xoşladığı qida məhsuludur. Böyük aulun taxta evləri hələ sakinlərinin bir il əvvəl qoyub getdikləri kimi tam salamat idi; yalnız qida axtaran ayılar bəzi dağıntılara səbəb olmuşdular.

Yerbayer olduqdan sonra biz əvvəlcə özümüzü yenidən bir insan sifətinə salmalı olduq, çünki aulun keçmiş bağını demək olar ki keçilməz etdiyi sıx atpıtrağı bitkilərinin araları ilə irəliləyərkən əynimizdəki paltarın hər düymü,² habelə saqqallarımız atpıtrağı qatı ilə elə örtülmüşdü, biz özümüz insandan daha çox

¹ İsveçdə Alp dağlarının birinin adı (*tərcüməçinin qeydi*).

² Düym - 23 mm. bərabər ölçü vahidi (*tərcüməçinin qeydi*).

qonur ayılara oxşayırdıq. Atpıtrağını təmizləmək olduqca çətin və qismən ağırlı bir iş idi.

Bu kimsəsiz yaşayış yerlərində bizə yenidən can verən gecə istirahətindən sonra bizim mədənci köhnə mis yatağında yoxlama apardı və onu istismara yararlı olmadığını bəyan etdi; o ən yüksək dərəcədə yararlı olsa idi belə, onun yerləşdiyi yer istənilən mədəni fəaliyyətini mümkünsüz edərdi. Qardaşım Otto və mən bu arada ətrafın ülvi gözəlliyindən və möhtəşəm əzəmətindən doyunca zövq aldıq. Sabahın işığında Elbrusun buz yataqları və buzlaqları ilə bizə tərəf olan üzünün yabanı dağınıqlığını axşamdan daha yaxşı görmək olurdu. Bu mənzərəyə yamaclardan aşağı istiqamətdə su axınlarının günəş işığında parlayan xəttləri xüsusi bir füsunkarlıq verirdi. Bizim üzərində dayandığımız yayla Elbrusu ondan ayıran çay vadisinə dik formada düşür; başqa tərəflərindən o, Elbrusdan fərqli olaraq Qafqaz nəbatətinin zəngin yaşıllığı ilə diqqəti cəlb edən uca dağlarla üzük qaşı kimi əhatə olunub. Yaylanın çaya düşən kənarı ilə gəzinti heç bir təsvirə sığmayan gözəlliyin və əzəmətin yeni, əvvəlkilərindən tam fərqli mənzərələrini təkrar-təkrar nəzərə çatdırırdı.

Qızdırma nəzəriyyəsi

Kibeldaya gəldiyimiz yolla da Suxum-Qalaya geri qayıtdıq, amma gələrkən əldə etdiyimiz təcrübə sayəsində bu daha az əziyyətlə oldu. Təəssüf ki, mən indi bu müqayisəsiz gözəl diyarın təklükəli iqliminə bac verməli oldum. Yenidən gecələdiyimiz rus istehkamında artıq naxoşladığımı hiss etdim. Bizi müşayiət edən hərbi həkim dərhal mənim həmin bölgənin təhlükəli qızdırmasına tutulduğumu gördü və vaxt itirmədən orada bunun üçün edilən müalicəni mənə tətbiq etdi. Qızdırma məni hələ tam üstələməmiş güclü bir kinə qəbul etdim ki, bu da məndə qulaq cingiltilərinə və digər xoşa gəlməyən hisslərə səbəb oldu, amma qızdırmanı yalnız yumşaq formada keçməsinə imkan verdi. Bununla da mən səfərimi başa vura bildim. Suxum-Qala bölgəsində qızdırma üç günlük olur; buna görə üçüncü gün mən ikinci, am-

ma artıq bir qədər zəif doza qəbul etdim. Təkrarən üç gündən sonra üçüncü daha zəif dozanı qəbul etmək təlimatını aldım. Beləliklə qızdırma həqiqətən kəsilməmiş oldu; amma sonra mən həkimin xəbərdar etdiyi kimi tez-tez dözülməz dalaq sancılarında əziyyət çəkdim.

Mən əvvəllər bir neçə dəfə malyariyaya tutulmuşdum və buna qarşı aylarla hər gün kiçik dozalarla kinə qəbul etməli olmuşdum ki, bu da sağlamlığıma ciddi ziyan vurmuşdu. İqlim qızdırmalarının ən müxtəlif formalarda tez-tez üzə çıxdığı Qafqazda təsvir etdiyim müalicəni daima ən böyük uğurla tətbiq edirlər. Orada təbii ki, bəd xassəli qızdırmalar da var ki, onlar ilk həmlədə ölümə nəticələnir. Qızdırma törədən yerlər bir qayda olaraq bataqlıq və zəngin bitki örtüklü ərazilər olsa da, hündürdə yerləşən quru otluqlar da çox vaxt qeyri-sağlam hesab olunur. Səfərlərim zamanı müşahidə etmişəm ki, belə yerlər çox zaman Romanın ətrafı və qədim zamanlarda Romanın taxıl anbarı adlanan Dobruca kimi qədim, yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət izlərini daşıyır. Qızdırma belə yerlərdə xüsusən torpaq əkilən zaman çox güclü şəkildə özünü büruzə verir. Qızdırma bakteriyaları məhsuldar, yaxşı gübrələnməmiş, daha sonra yüzillərlə əkilməmiş qalan və üzərindəki otluğa görə hava daxil olmasının qarşısını aldığı torpaqda yəqin ki, tədricən əmələ gəlir və bundan sonra əkin mədəniyyətinin dayandırılmasına təbiətin cəzası olaraq malyariyaya səbəb olurlar. Qafqazda qızdırmanın müalicəsi ilə bağlı məndə hələ o vaxt belə fikir yarandı ki, iqlim qızdırması qanda yaşayan mikroskopik canlılardan qaynaqlanır və onların ömrü qızdırma həmlələri arasındakı vaxt intervalı qədər olar. Güclü kinə dozası ilə həmlə başlamamışdan az öncə bu mikrobların yeni əmələ gəlməkdə olan dəstələri zəhərlənir. Uzun müddət qızdırma zonasında yaşamış insanların əksərən qızdırmadan qorunduğunu, amma bir neçə il qızdırma olmayan yerlərdə yaşadığıda bu immuniteti itirməsi kimi qəribə fakta da bir izah tapdığımı düşünürdüm. Güman edirdim ki, qızdırma bakteriyaların bədənə mütəmadi olaraq daxil olduğu yerlərdə

bədəndə bu bakteriyalardan qidalanan və bu qida mənbəyi uzun müddət aradan qalxdıqda isə məhv olan orqanizmlər əmələ gəlir. Bu təbii ki, yalnız təsdiqlənməmiş bir fərziyyədir ki, o vaxtlar söylədiyim tibb oxumuş dostlarım – məsələn du Bois-Reymond – tam haqlı olaraq bunu elə fərziyyədən uzağa getmədiyini qeyd etmişdilər. Amma son zamanlar böyük alimlərin bakterioloji tədqiqatlarının mənim 25 il əvvəl qeyd etdiyim istiqamətdə olması mənim üçün sevindiricidir.

Kaxetiya

Bizim Böyük Qafqaza ikinci səfərimiz də bir gürcü knyazı ailəsinə mənsub olan çox əlçatmaz bir yerdə yerləşən filiz yatağına baxışla əlaqədar idi. Biz Tiflisdən əvvəlcə Tsarskie Kolodsiya getdik. Burada bizim Tiflis filialı bir neft zavodu işlədi ki, onu Tiflisdən Bakıya dəmiryol xətti tamamlandıqdan sonra yenidən dayandırdı. Buradan yol bizi odlu Kaxetin şərabı ilə məşhur olan Kaxetiya şərabçılıq diyarına apardı. Bu, Alazan çayı vadisində yerləşir və düzənliyin dərinliklərinə qədər uzanan bir dağ silsiləsi onu Kür vadisindən ayırır. Bu dağ silsiləsinin zirvəsindən Qafqaza açılan əzəmətli mənzərə buradan ağ dağ zirvələrinin Qara dənizdən Xəzər dənizinə kimi uzanan qırılmaz bir zənciri kimi görünürdü.

Kaxetiya şərabçılığın qədim diyarı hesab olunur və buranın mərkəzi yerində Roma saturnaliyalarını¹ xatırladan lap qədim məhsul şükranlığı şənlikləri keçirilir. Bu zaman bütün Gürcüstandan hər təbəqələrdən insanlar bayram yerinə axışır gəlir, habelə şərab tanrısı Baxa bolluca kaxetin şərabını qurban olaraq gətirirlər və bu zaman ümumi qardaşlıq əhval-ruhiyyəsi hökm sürməlidir. Bununla yanaşı kaxetin şərabı haqqında fəxrə söylənilir ki, bu şərab onu daimi içənlərin ruhunu şən saxlayır və ölkəyə bələd olanlar xüsusən Tiflis sakinlərini hər yerdə belə şən ruhlu olmalarından tanıyırlar.

¹ Qədim Romada mövsüm və məhsuldarlıq tanrısı Saturnun şərəfinə düzəldilən şənlik (*tərcüməçinin qeydi*).

Kaxetiya ilə at belində rahat və maraqlı yolçuluğumuzu filiz yataqlarına baxmağa bizi dəvət etmiş knyaz ailəsinin iki oğlunun bələdçiliyi ilə başa vurduq. Uca dağ silsiləsinin ayağında qoca knyaz daha bir neçə oğlu ilə bizə qoşuldu. Ailənin ata-baba yurdu olan və bizim gecələdiyimiz yer qərribə idi. O, dağ silsiləsinin ayağında, amma hələ düzən yerdə yerləşən və təxminən dörd metr hündürlüyündə dirəklərin üzərində tikilmiş böyük bir taxta evdən ibarət idi. Aşağı sallanmış rahat bir nərdivan evə keçmək üçün yeganə vasitə idi. Bu stili mühafizəkar Qafqaz havasında bizim günlərdə qorunub saxlanmış əsl ibtidai icma dövrünə aid dirəklər üzərində ev idi. Evin içində biz binanın tam enini əhatə edən böyük bir zala rast gəldik. Burada çoxlu pəncərələri olan bir divarın yanında iki metrədən də enli olan bir stol bütün zal boyunca uzanırdı. Bu stol zalda nəzərə çarpan yeganə mebel idi və ən müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Nahar yeməyinə onun küncü boyunca təxminən stolun eninin yarısı qədər bir xalça sərilmişdi ki, onun üzərinə sonra yeməklər və lavaşlar düzülürdü. Böyük, nazik lavaşlar yalnız yemək üçün deyil, həm də stol örtüyü və dəsmal olaraq, habelə qab-qacağı təmizləmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Biz xaricilər üçün stullar gətirildi; biz bunlarda oturduqdan sonra qoca knyaz və onun arxasında oğlanları stolun üzərinə sıçradılar və bizim qarşımızda çörək dəsmallarının yanında çömbəldilər. Çəngəl-bıçaq yalnız biz qonaqlara verilmişdi, knyazlar hələ əsl şərqsayağı əllə yeyirlər. Yeməyin özü olduqca dadlı idi, xüsusən də qara tikə kababı Berlinin ən yaxşı restoranında belə ad çıxarırdı. Yemək zamanı Kaxetin şərabı bol-bol kəl buynuzlarında əldən-ələ ötürülürdü; xoşa gəlməyən yalnız adətə görə dolu şəkildə verilmiş buynuzu sağlıq deyilən hər bir şəxsin şərafinə axıra qədər içmək idi. Çox keçmədi ki, çox içməyə alışmamış biz avropalılar buna tab gətirə bilmədik. Zalda böyük stolun ikinci təyinatını biz gecə vaxtı öyrəndik; həm bizim üçün, həm də knyazlar üçün bütün yatacaqlar onun üzərində hazırlandı.

Sabah səhər tezdən biz yola düşdük və Böyük Qafqaz sıra

dağlarının yamacından hündürlüyə doğru qalxdıq. Atlarımız bizi tez və yorulmadan daşlı-qayalı yolla irəli aparırdı. Hava qəribəməyə başlayanda biz hədəfimizə yaxınlaşdıq və iki dağ çayının kəsişdiyi əzəmətli bir dağ belində çadır qurduq. Nəhəng ağacların qoruyucu örtükləri altında ayaqlarımız altında uzanan Kaxetiya və onun arxasında yerləşən dağ landşaftına maneəsiz bir mənzərənin açıldığı yerdə düşərgə saldıq. Gözlənilməyən qabiliyyətlə knyazın köməkçiləri düzənlik mənzərəsini açıq saxlayaraq düşərgəmizin üst tərəfində budaqlardan bir daxma qurdular və oranı bizim üçün elə rahat etdilər ki, bundan daha xoş istirahət etmək heç mümkün deyildi. Sonra tez yemək hazırlandı və biz bunu uzanmış vəziyyətdə yedik. Bundan sonra knyazlar və onların müşayiətçiləri bizimlə üzbəüz əyləşərək nəcib Kaxetin şərabından olan bir növ qlintveynlə¹ milli içki “yarışına” başladılar. Bu zaman knyazların hər biri güman ki, çox tərifli bir neçə söz deyərək mənim və qardaşım Ottonun sağlığına içdilər və gözlədilər ki, biz də şərabdolmuş buynuzlarımızı sonuna qədər içək. Knyazlar yalnız gürcüce danışdılar, bir tərcüməçi isə onların dediklərini bizim üçün rusçaya çevirirdi. Bizim almanca verdiyimiz cavablarımızı isə burada olanlardan heç kim başa düşmürdü. Mən kefi yuxarı olan qardaşım Ottonu qabağa verdim və o, səsinin, tonunun və hərəkətlərinin ciddi tərzini hədələndirən artıq qoruyaraq məzmunca bu səhnəni pis formada istehzaya qoyan cavablar verib bu vəziyyətdən bir qədər qorxulu tərzdə istifadə etdi. Əgər onun dedikləri başa düşülsə idi və bizim ciddi ehtiram göstərən üz ifadəmiz onlara xoş təsir bağışlamasa idi, buna görə yəqin ki bizi xəncərləyərkdilər.

Növbəti gün biz sır-sır axan çayların arasında uca dağların tərəvətli təmiz havasında kiçik içki məclisindən sonra heç bir xoşagəlməz əks-səda olmadan sağ-salamat yatıb içkinin təsirindən ayıldandan sonra, biz zəngin olsa da, hələ açılmamış və çətin

¹ Ədviyyat və şəkər qatılaraq çaxırdan hazırlanan isti içki (tərcüməçinin qeydi).

gediş yolu üzündən istismar üçün aşılmaz maneələri olan filiz damarlarına baxış keçirdik. Biz bu qənaətə gəldikdən sonra, dərhal geriye üz tutduq. Günəşin batması ilə biz yenidən dirəklər üzərində qurulmuş saraya çatdıq və bir gecə də bu qonaqpərvər evdə qaldıq. Sabahı gün biz knyazlarla vidalaşaraq Kaxetiya vadisi ilə geriye çapdıq. Fikrimiz çöllə birbaşa Gədəbəyə səfər etmək idi. Həmin ərazi quldurlar məskəni olduğu üçün mahalın rəhbəri bizə özləri quldura oxşayan adamlardan ibarət bir mühafizə dəstəsi qoşdu. Onların qonaqpərvərliyinin mühafizəsi altında biz ölkə adətlərinə uyğun tam təhlükəsiz şəkildə səfər etdik.

Yolüstü bizə enli və tez axan Kür çayını keçmək çətinlik törətdi. Onun sol sahilinə biz güntorta vaxtı çatdıq. Biz yalnız bir necə şəxsi daşıya bilən tək bir kiçik qayıq tapdıq. Onun isə hərəkət üçün avarı yox idi ki, bunun da sürətli axında elə çox da faydası olası deyildi. Bizim müşayiətçilərin çayı keçmək üçün istifadə etdikləri metod çox maraqlı idi və mən onu cənab general poçt müdirinə primitiv dönəmlərdəki poçt xidmətinin təsvirinə daxil etməsi üçün tövsiyə edirəm. İki ən yaxşı at ayaqlarının altında yer itənədək suya buraxıldı. Sonra qayıqda olan iki tatar onların quyruqlarından tutdular və özlərinin qayıq və içindəki bir neçə sərnəşinlərlə birgə üzən atlar tərəfindən axın üzərindən çəkdirdilər. Qayıq sərnəşinləri o biri sahilə düşürüldükdən və eyni qaydada geri gətirildikdən sonra onlar başqa atlarla ikinci dəstəni o biri sahilə apardılar və bu yalnız tatarlar orda qalana kimi davam etdi. Sonda onlar öz atlarını suya saldılar və onların quyruğundan tutaraq o biri sahilə keçdilər.

Mən qaradşım ilə sona qədər bizim bir qədər tərəddüd edən mühafizə dəstəməzlə çayın sol sahilində qaldıq. Bizim mühafizəçilər şübhəli şəkildə çömələrək birgə oturdular və heç xoşa gəlməyən nəzərlərini bizə yönəltdilər. Bizim onlara təklif etdiyimiz siqaraları isə qürurla rədd etdilər – biz yalnız sonra öyrəndik ki, onlar fanat şiələr olaraq kafir itlərin əlindən heç nə qəbul edə bilməzdilər. Buna görə biz adamlara müdafiə olunmaq qabiliyyətimizə hörmət etməyi başa salmağı məqsədəuyğun hesab et-

dik. Biz axının sahilə çıxartdığı bir taxta parçasını nişan olaraq qurduq və çoxlu məşq etdiyimiz tapançalarımızdan ona atəş açdıq. Hər bir atəş çox nişan almadan uzaq məsafədən taxtaya dəydi. Bu bizim müşayiətçilərə çox maraqlı gəldi və onların özləri uzun, qəşəng təmizlənmiş çaxmaqdaşlı tüfəngləri ilə bizim hədəfi vurmağa çalışdılar. Amma bu onlara hər dəfə müvəffəq olmadı. Bundan sonra onların şeyxi mənim yanıma gələrək işarələrlə tapançamı ona göstərməyimi və əlimdən heç nə ala bilmədiyinə görə onu yerə qoymağımı başa saldı. Bu kritik bir an idi, amma Otto məni bunu etməyə inandırıldıqdan sonra mən onun arzusunu yerinə yetirməyə qərar verdim və tapançanı yerə qoydum. Şeyx onu yerdən götürdü, hərtərəfli nəzərdən keçirdi və başını silkələyərək yoldaşlarına göstərdi. O, sonra onu təşəkkür jestləri ilə geri verdi və bundan sonra bizim dostluğumuzun təməli qoyulmuş oldu. Müqəddəs olan qonaq hüququnun yerinə yetirilməsinə şübhə bu adamlarla çox təhlükəli ola bilər, amma olduqca nadir haldır ki, qonağın etimadına xəyanət edilsin. Əlbəttə elə hal olub ki, qonaq səmimi şəkildə qəbul edilib və mahalın sərhədinə kimi əminliklə müşayiət edilib, sonra isə yad torpağa keçəndə güllələnib. Amma bu, ləyaqətli iş hesab olunmur. Kürü keçəndən sonra biz başqa sərgüzəşt yaşamadan Gədəbəyə çatdıq.

Dağ atları və eşşəklər

Dağlarda bütün səfərlərimiz zamanı biz balaca Qafqaz dağ atlarının bacarığına və dözümlülüyünə heyran olmaq fürsəti əldə etdik. Yorulmadan və büdrəmədən onlar süvariləri ilə ən dik və çətin dağ yolları ilə qalxır və enirlər; parça-parça olmuş və çox zaman yarıqlarla dolu dağlıq ərazilərə onlarsız getmək demək olar ki, mümkün olmaz. Ümumiyyətlə Qafqazda çətin dağ səfərlərinə piyada deyil, atla çıxmaq daha təhlükəsiz hesab olunur. Təbii ki, bu qaydadan istisnaların olduğunu mən Gədəbəyə ikinci səfərim zamanı şəxsən yaşadım. Dekabra kimi həmişə aydın və gözəl payız havası qəfildən yüngül qar damcıları ilə qarışıq

yağış havası ilə əvəz olundu. Biz elə həmin an Şamxor vadisinə getmək istəyirdik və oraya vəhşi Qalakənd çayı boyunca üzü aşağı Şamxor çayına kimi bir az narahat at yolundan istifadə edirdik. Amma qar daha güclü yağmağa başlayanda biz dönüş yolumuzun tam qarla örtülmüş olmaması üçün geri qayıtmağa qərar verdik. Bizim atların dərin uçurumlu çay yatağı boyunca artıq xeyli qalın qarla örtülmüş dağ yolunu necə əminliklə tapa bilməsi və hər dəfə ərazinin təhlükəsiz dayaq nöqtələrindən istifadə etməsi heyrtləndirici idi. Mən qardaşım Ottonun düz arxası ilə çapırdım, birdən gördüm ki, məhz burada bir neçə metr dərinliyində dik sıldırımlı sahilin ucunda təhlükəli bərk bir yerdə onun atının ağırlığı altında bir daş yerindən oynadı. Bir an sonra mənim atım həmin daşın üzərinə basdı ki, bununla o yerindən tam qopdu və mənim yığılmağıma səbəb oldu. Mən yalnız arxamca gələn atlıların qışqırtısını eşitdiyimi və mənim sonra çay yatağının ortasında ayaqüstə durduğumu, atımın isə yanımda durduğunu xatırlayıram. Yol yoldaşlarımdan dediklərinə görə at mənimlə birlikdə yan tərəfə başüstə aşmış və sonra ayaqüstə düşmüşdü. Bu hər halda qeyri-adi xoş sonuclanan bir iş idi.

Hər iki dəfə Konstantinopoldan keçərək vətənə dönüş səfərlərimdən xüsusən birincisi təkrarsız hadisələrlə daha zəngin idi. Gözəl hava dekabrın ortalarına qədər davam etdi. Yalnız biz Gədəbəyi tərk etdikdən sonra havalər dəyişdi və Rion çayında biz müdhiş bir tufana düşdük. Güc-bəla ilə Potiyə yetişdik. Amma orada xəbər aldığımız ki, bizi buradan aparmalı olan gəmi belə bir havada gəmiyə minmənin qeyri-mümkünlüyü üzündən artıq yola düşüb. Biz, yəni çay gəmisini ilə gəlmiş bütün qrup, oranın yeganə, olduqca pis gündə olan "mehmanxanasında" bir həftə qalmağa məcbur olduq. Bu yəqin ki, mənim həyatımın ən xoşagəlməz həftəsi olmuşdur. Güclü bir tufan bütün gecə yalnız bayırda deyil, həm də otağımda tüğyan etdi. Təkrarən durub qapı-pəncərələri yoxladım, amma hamısı bağlı idi. Bununla belə səhər otağımın qar lopalaları ilə dolu olduğunu gördüm və onların döşəmənin enli yarıqlarından daxil olduğu məlum oldu.

Potidəki evlər bataqlı yerə görə dirəklər üzərində tikilib, beləliklə qapalı otağa qar düşməsinin bu möcüzəsi öz izahını tapdı. Tufan arası kəsilmədən bir necə gün davam etdi və gözümün birinin bağ toxumasının kəskin iltihabının əmələ gəlməsi mənim üçün bu günləri xüsusən lap xoşagəlməz etdi. Bu ağrılı, heç bir həkim yardımını ilə yüngülləşməyən iltihab, bütün təbəqə və millətlərdən olan adamlarla dolu dar yeməxana, üstəlik pis ərzaq təminatı və heç bir xidmətin olmaması buradakı yaşamımı həqiqətən dözülməz etdi.

Nəhayət intizarında olduğumuz gəmi gözə göründü və güclü dalğalara baxmayaraq mən və digər üç yol yoldaşım ona minməyə müvəffəq olduq. Bosfor boğazının girişinə kimi səfərimiz çox tufanlı keçdi və bizim dənizə davamlığımızı sərt bir sınağa çəkdi. Amma biz dördümüz kapitanı böyük heyrətə gətirərək bu sınaqdan çıxdıq. Sərnişinlər arasında Messinada konsul olan bir rus generalı da var idi. Yalnız sonra öyrəndim ki, o çox gözəl bir qızın, indi mənim Neapoldakı dostum professor Dohrnun xanımının atasıdır; bundan başqa sonralar böyük vəzifəyə yüksəlmiş bir cavan rus diplomatı və nəhayət bir avstriyalı metallökmə zavodunun olduqca özünəməxsus sahibi var idi. O yemədiyi və yatmadığı vaxtdan savayı heç zaman uzun qəlyanını əlindən qoymazdı. Amma kapitan da çox savadlı və ağıllı bir adam olduğuna görə bu müstəsna uzun dəniz səyahəti tufana və dalğalara baxmayaraq tez və rahat keçdi.

Bir neçə saat lövbər saldıığımız Trapezuntta mən başıma gələn çoxlu kiçik qəzalardan daha birini adladım. Mən şəhərin yuxarı tərəfində yerləşən yaylaya oradan bir daha möhtəşəm mənzərəni zövqlə seyr etmək üçün gəzintiye getmişdim və dik sıldırımlı dənizə baxan tərəfində heç bir çəpəri olmayan yeni gözəl şosse ilə yenidən şəhərə qayıdırdım. Bu zaman qarşı tərəfdən taxıl kisələri ilə yüklənmiş böyük bir eşşək naxırı gəldi. Mən etinasızlıq edərək yolun çəpərsiz olan və dənizə baxan tərəfinə çəkilib dayandım ki, naxır gəlib yanımdan keçsin. Özü də bu əvvəlcə çox yaxşı alındı, amma tədricən naxır daha da sıxlaşdı və

nəhayət şossenin tam enini tutdu. Nə itələməyin, nə də vurmağın köməyi olmadı, heyvanlar istəsələr də kənara çəkilə bilmədilər. Bir eşşəyin üstünə atlanmaq cəhdim isə baş tutmadı, mən eşşəklərə yol vermək məcburiyyətində qaldım və dik daş divardan aşağı palçıqlığa və kolluğa düşdüm ki, bununla da xoşbəxtlikdən yüksəklikdən düşməyimin təsir qüvvəsi azalmış oldu. Ciddi bir xəsarət almadığımı görəndən sonra mən əziyyətlə tikanlardan və gicikənlərdən xilas oldum və yalnız xeyli hədəf gedən cəhdlərdən sonra dırmaşıb yenidən şosseyə çıxma bildim. Xoşbəxtlikdən yuxarıda kiçik bir nohur tapdım və burada həm yuyundum, həm də paltarlarımı yudum. Getdikcə daha güclü saçan günəş bir az tez qurunmağa kömək etdi və beləliklə şəhərin içi ilə xüsusi diqqət çəkmədən gedərək xoşbəxtlikdən mənim geri dönməyimi gözləyən gəmiyə çata bildim. Yolumuzu davam edərkən güclü külək tufana çevrildi və öz köhnə gəmisi üçün narahat olan kapitan Sinope limanından sığınacaq istədi. Növbəti günlərdə o, iki dəfə yola davam etməyə cəhd etsə də, hər dəfə təhlükəsiz limana geri dönməli oldu. Bununla da qədim yunanların Qara dənizə verdikləri “qonaqsevmez dəniz” adının doğruluğunu öz gözlərimlə görmüş oldum.

Pera¹ limanında mən Triestə yola düşməyə yenicə hazır olmuş Avstriyadan olan Lloyd gəmisinə mindim. Biz mənzil başına Yeni il axşamı heç bir maneəsiz sağ-salamat və rahat şəkildə çatdıq; Yolüstü, Syrada və Korfuda, bizi taun xəstəliyində şübhəli bildilər və bədnam taun bayrağını qaldırmalı olduq, çünki Misirdə xolera tüğyan edirdi.

Qafqaza bu hər iki səfərimlə mən əsl səyahət dövrümü bitirmiş hesab edirəm, çünki rahat dəmir yol kupesində və ya poçt maşınında Avropa ilə bugünkü səyahəti yalnız gəzinti səfərləri adlandırmaq olar. Qafqazla ömürlük vidalaşmaq üçün Gədəbəyə indi hazırlaşdığım üçüncü səfər də yəqin ki, bundan fərqli bir şey olmayacaq.

¹ İndiki Bəzoğlu (tərcüməçinin qeydi).

1890-cı ildə Qafqaza üçüncü səfər

Hartsburq, 1891-ci ilin iyunu

Nəzərdə tutulduğu kimi keçən payız xanımım və qızım ilə birlikdə etdiyim üçüncü Qafqaz səfərimin canlı təəssüratları və xoş xatirələrinin hələ təsiri altında olaraq onları təsvir etmək və memuarlarıma bununla davam etmək istəyirəm. Ağıla gələ bilən bütün rahatlıqlarla baş tutan, bir istirahətə bənzəyən bu səfərlə mənim Gədəbəyə ilk səyahətlərim arasındakı təzadı ifadə etmək üçün bu ən yaxşı imkandır.

Biz sentyabrın ortaları Berlindən Odessaya getdik. Mən təbii ki, Hind-Avropa xəttinin oradakı stansiyasına baş çəkməyi yaddan çıxarmadım və şirkətin Londondakı direktoru cənab Andrevs ilə teleqraf əlaqəsi qurdum. Uzun səfərdən sonra belə bir birbaşa teleqraf ünsiyyəti adama həmişə bir qədər qeyri-adi ruhlandırıcı, lap deyərdim, başgicəlləndirici təsir bağışlayır. Bu, insan zəkasının cansız materiya üzərində tam qələbəsinin birbaşa gördüyümüz təcəssümüdür. Odessadan səfərimizi Kırım istiqamətində davam etdik. Mən özüm oranı əvvəllər yalnız Odesa ilə Poti arasında hərəkət edən gəmilərin dayanacaqlarından tanıyırdım. Biz Sevastopolda gəmini tərək etməyi və Yaltaya qədər quru yolu ilə getməyi qərara aldım. Yolumuzu çox gözəl hava daha da asanlaşdırdı və bizə Kırımın cənub yaylasının dik başlayan enişindən dənizə kimi uzanan əzəmətli sahil landşaftından rahatlıqla zövq almağa imkan verdi. Burada çox şey bizə Rivieranı¹ xatırlatdı. Əslində biz Kırım sahilinin bəzi yerlərinin hətta oradan daha üstün olması qənaətinə gəlməli olduq. Çar ailəsinə mənsub olan Livada və Alupka yay iqamətgahlarının, habelə Rusiyanın bəzi başqa tanınmış adamlarının iqamətgahlarının yerləşdiyi yer cənnət kimi gözəldir. Amma Rivieranın oranın landşaft və iqlim füsunkarlığını xeyli əhəmiyyətli dərəcədə

¹ Liquriya dənizi sahilinin fransız-italyan hissəsi (tərcüməçinin qeydi).

artıran təravətli qaynayan həyatının burada yeri görünür. Krımın cənub sahili xoş iqlimlidir və hərərətə səbəb olmur. Buna görə getdikcə daha tez və rahat olan nəqliyyat vasitələri yəqin ki, tezliklə buraya daha böyük turist axınına gətirib çıxaracaq. Bunun əksinə olaraq Böyük Qafqazın hələ müqayisədilməz dərəcədə çox daha gözəl və əzəmətli şərq sahillərinin iqlimi haqqında həmin xoş sözləri söyləmək olmaz. Çünki oranın demək olar ki, hər yerində bədxassəli malyariya mövcuddur və tibb elminin bəşəriyyətin böyük bəlasını aradan qaldırmağına olan ümidlər indiyədək hələ ki bir nəticə vermir.

Robert Koxun basil nəzəriyyəsi

Maraqlı bir təsadüf idi ki, Qafqaza bu üçüncü səfər zamanı məhz hələ lap çox illər bundan qabaq mənim iqlim hərərətinin qanda olan ən kiçik orqanizmlər vasitəsilə yaranması nəzəriyyəsi haqqında düşünməyə başladığım yerlərdə mənə şad xəbər gəlib çatdı ki, Koxun ən son kəşfi ilə bəşəriyyətin əsas bəlalərindən biri olan vərəmə qalib gəlinib. Xəbərə görə, sağalma vərəm əmələ gətirən bakteriyaların özündən əldə olunan və onların qida məhsulları olan zəhərini xəstənin bədənində daxil etməklə mümkün olur. Deyilən nəticələr faktın doğruluğuna şübhə oymurdu və biz almanlar fəxrlə hər yerdən bizim həmyerlimizin bəşəriyyətin bir hamisi kimi təriflənməsini eşidirdik. Amma Koxun xəstəlik törədən basil mikroblarının qida məhsullarının təsirlili, öldürücü zəhər təşkil etdiyinə dair fərziyyəsi hələ o zaman mənə şübhələr oyatdı. Yaxşı təsəvvür etmək olar ki, bu özütörəyən zəhər basil mikroblarının zəbt etdiyi bədən hissələrində artmasına mane olurdu və beləliklə qeyri-adi fenomenin izah edilməsinə imkan verirdi ki, hər infeksiya xəstəliyi ona yoluxmuş insanın ölümünə gətirib çıxarmır. Amma mənə məhdud sayda basil mikroblarının çox kiçik miqdarda belə zəhərli qida məhsulları digər bədəndə müşahidə olunmuş belə güclü təsirlərə səbəb ola bilməsi inandırıcı görünmürdü. Yalnız yaşam prosesi buna nail olur; burada daxil edilmiş mikrobların həcmi

deyil, onlar üçün mövcud olan həyat şəraiti və onların çoxalması üçün lazım olan zaman təsirin gücü üçün həlledicidir. Basildən törəyən və həmin basillər üçün əlverişsiz həyat şəraiti yaradan bu mikrobların meydana gəlməsinə dair suala yalnız o halda asan cavab vermək olar ki, xəstəlik törədən orqanizmlərin özlərinin onların həyat fəaliyyətinə mane olan və nəhayət onları öldürən infeksiya xəstəliklərinə məruz qalmalarını qəbul edəsən. Bu zaman fərz edilməlidir ki, həm heyvan, həm də bitki həyatı bizim hələ mikroskoplarla görə bildiyimiz ölçülərə bağlı deyil, əksinə, mikroblar və bakteriyalardan təxminən onların bizdən kiçik olduğu qədər kiçik orqanizmlər vardır. Bu fərziyyəyə qarşı heç bir elmi əks-iddia yoxdur, çünki molekulların böyüklüyü aşağı ölçülü belə canlıların quruluşunu mümkün edən həddən hər halda daha aşağıdır. Öz-özünə sirli sağalma prosesi, ardınca yaranan immunitet, xəstəliyi törədən basil mikroblarının qida məhsullarının bu xəstəliyə yoluxmuş bir bədənə yeridilməsinin başqa cür izah olunmaz təsirləri bu fərziyyəyə görə xəstəlik törədicilərinin özünün infeksiyasının bariz nəticələri olardılar. Belə bir infeksiyanı yaratmaq və mümkün qədər tez inkişaf etdirmək gələcək üçün bir vəzifə olar, çünki bu ikinci dərəcəli xəstəlik törədicilərin özləri daha kiçik ölçülü mikroblar vasitəsilə tez keçən və inkişaf edən infeksiya xəstəliklərinə məruz qala bilərlər. Amma əgər basil mikroblarının qida məhsulları deyil, ikinci dərəcəli xəstəlik daşıyıcıları ələcdirsə, onda basil mikrobları öncə tam xəstələnməlidirlər ki, onların tərkibi sağaldıcı təsirinə göstərə bilsin. Bəlkə də Kox tuberkulininin qeyri-qənaətbəxş təsirinə səbəbi bununla bağlıdır və bu ideya onda bütün bəşəriyyət üçün belə çox vacib bir sahədə tədqiqata faydalı olardı.

Tiflisdə qardaşım Karla görüşdük. O, bizi Gədəbəyə və Bakıya, daha sonra isə geriye – Peterburqa qədər səfərimiz boyu müşayiət etdi. Hələ Berlindən Reyxstaqın deputatı Dr. Hammer bizə qoşulmuşdu və o da Peterburqa kimi bizim sadıq yol yoldaşımız olaraq qaldı. Tiflis mənə görə son səfərimdən keçən 23 il ərzində zahirən çox dəyişməmişdi, amma o, əvvəlki aris-

tokratik simasını itirmişdi və bu gün daha Asiyanın Parisi olmağı ilə özünü öyə bilməz. Şəhər əvvəllər yalnız böyük knyaz iqamətgahı deyil, həm də xüsusən qış vaxtı Tiflisin əyləncəli toplantılarının başında duran yerli gürcü aristokratiyasının olduğu yer idi. Bu, indi dəyişib. Daha Tiflisdə heç bir böyük knyazın iqamətgahı yoxdur və əsilzadə gürcülər də demək olar ki tamamen şəhəri tərk ediblər. Təxminən 25 il bundan əvvəl şəhərin hələ gürcü görkəmi vardı, ən yaxşı malikanələr, habelə şəhər administrasiyası gürcülərin əlində idi. Amma hələ o vaxtlar ermənilik yayılmağa başladı və lap tədricən mülkiyyət ermənilərin əlinə keçdi. Əvvəlki, müharibə vaxtlarında cəsur, güclü gürcülər çoxbilmiş və işbilən ermənilərdən mülklərini və cəmiyyətdəki mövqelərini qoruyurdular. Amma rusların hökmranlığı ilə davamlı sülh və qanun-qayda bərqərar olduqda bu daha belə qalmadı. Həmin vaxtdan erməni elementi qarşısızalmaz şəkildə yüksəldi, gürcü elementi isə geri çəkilməli oldu. İndi belə demək olar ki, bütün şəhər mülkiyyəti erməniləşib. Qürurlu, bəzəkli silahları ilə gözgamaşdıran gürcü simaları Tiflis küçələrində daha gözə dəymirlər, erməni onların saraylarında yaşayır və bu gün şəhərin ağasıdır.

Ümumən Qafqazın etnik qarışıqlığı hər b və sülh dövrlərində xüsusilə fərqli insan irqlərinin birgəyaşayışının təsirinə dair tədqiqatlar üçün çox münasibdir. Qafqazda yəhudi elementinin özünü erməni elementi qarşısında müqavimətə davamlı göstərməməsi nəzərə çarpır. Yəhudilər orada kifayət qədər olsalar da, onlar hamısı arabaçıdır və ümumən üstün fiziki güclərindən həvəslə istifadə edən qaba adamlar hesab olunur. Ticarətdən onlar tam üz döndəriblər. Ruslar əksərən ağıllı və fərasətli iş adamlarıdır, amma onlar özlərinin də etiraf etdiyi kimi, ermənilər və yunanlarla ayaqlaşa bilmirlər. Hər cür iş münasibətlərində ən məharətli olmaq şöhrəti bütün Şərqdə olduğu kimi Qafqazda da yunanlara məxsusdur, amma ermənilər birlikdə hərəkət etdikdə həmişə təkbaşına iş görən yunanlardan daha üstüdürlər.

Biz bir neçə gün sonra dəmir yolu ilə səfərimizə davam etdikdə, Gədəbəy yaylasının ayağında yeni bir dəmir yol stansiyası gördük. Dəllər adlanan bu stansiyadan Gədəbəyə təzə şvab koloniyası Annenfeldin içindən yol qalxırdı. Burada biz artıq qeyd etdiyim tikilməkdə olan boru xəttini gördük. Bunun vasitəsilə qatarla Bakıdan Dəllərə kimi gətirilən liqroin (ağır benzin) nasosla min metr hündürlükdə yerləşən Gədəbəyə vurulmalıdır. Boru kəmərinin çəkilişi, habelə nasos stansiyasının qurulması işləri çox yaxşı gedirdi. Amma biz qurğunu hələ qış düşməmişdən əvvəl istismara vermək ümidimizdən vaz keçməli olduq.

Dəllərdən Gədəbəyə faytonla yolumuz xanımlarımın böyük zövqünə səbəb oldu və əsl bir Şərq tamaşasına çevrildi. Qonşu yerlərin bəyləri heyretləndikləri mədən zavodunun sahiblərinin gəlişindən xəbər tutmuşdular və bizi ətraflarındakı adamlarla təmtəraqlı qarşılamaq və Gədəbəyə müşayiət etmək imkanını əldən verməmişdilər. Bu bayram əhval-ruhiyyəli dəstə təxminən qırx kilometr yol boyunca davamlı olaraq təzələnir və böyüyürdü; onlar çevik Qafqaz dağ atları ilə – çox vaxt sürətlə dördnala çaparaq – gah yuxarı, gah aşağı bizim faytonların ətrafına dolanırdılar və öz Qafqaz geyimləri və bəzəkli silahları ilə son dərəcədə cazibəli bir tamaşa göstərirdilər. Sanki ov qovur kimi yanımızdan çapan adamlar ən təhlükəli süvarilik məharətləri göstərirdilər və bu zaman silahlarından atəş açırdılar ki, bununla da bizim gəlişimiz dinc qarşılansın daha çox döyüş təəssüratı oyadırdı. Gədəbəyə yaxınlaşarkən qazma və mədən işçiləri ilə birlikdə oranın bütün əhalisi də bizə qoşuldu. Müdiriyyətin binasında bizim direktor cənab Boltonun ailəsinin xanımları bizi qarşıladı və ən rahat formada yerləşdirdilər. Biz burada olduğumuz zaman Qafqazdakı rus zadəganlarının müşayiəti ilə bizim filizəritmə və mədən zavoduna baş çəkmiş İtaliyanın gənc vəliəhdinin bir neçə həftə öncə olmuş səfərindən bir az yararlandıq. Təbii ki, bu qonaqların qəbulu və onlara qulluq üçün xüsusi tədbirlər görülmüşdü. Buna xüsusən filiz yatağına rahat şəkildə baş çəkmək üçün görülmüş təhlükəsizlik tədbirləri və bizim də-

miryol xətti üçün improvizasiya edilmiş salon-vaqonun təşkil edilməsi aid idi. Bir neçə dəfə biz bu vaqonla romantik mənzərəsi olan, dəfələrlə təhlükəli uçurumlar üzərindən keçən dəmiryol xətti ilə mədən zavodunun Qalakənddəki filialına və Şamxor çayına getdik.

Ayı ovu

Mədən zavodunun tez-tez bizi bir az sıxan tüstüsünə baxmayaraq məftunedici payız havasında Gədəbəyin gözəl təbiətinin füsunkarlıqlarından doya-doya zövq aldığımız hadisələrə cənnət adlanan bir yerdə çıxdığımız bir ayı ovunu çıxmağımızı aid etmək olar. Bu adı Şamxor və Qalakənd çaylarının əhatə etdiyi kiçik bir yayla daşıyır. Bura əzəmətli və çoxlu yabanı meyvə ağaclarının bəzədiyi bir yerdir. Böyük meyvə bolluğu payızda ətraf ərazilərdən ayıları oraya cəlb edir və bizim mədən zavodunun məmurları ilin bu mövsümündə artıq dəfələrlə ayı ovundan əlidolu qayıtmışdılar.

Biz Qalakənddəki zavod filialında gecələdik və səhər artıq gecə ikən bizim mədənin meşəbəyisinin bir sürəkçi dəstəsi ilə mühasirəyə aldığı ətraf dağlara ova qalxdıq. Bu, heyranedicə gözəl bir səhər idi və tənha ov yollarında hər an ayı gözləntisi ilə səssiz marş da cazibəsiz deyildi. Uzun, ən böyük gərginlik içində keçən müddətdən sonra lap uzaqda atəyini tutduğumuz yamağın zirvəsindən sürəkçilərin səsləri gəlirdi. Başqa isə ümumi səssizlikdə yalnız yarpaqların payız vaxtı tökülməsi eşidilirdi. Bu səs mənə bu zamanadək yalnız romanlardan tanış idi. Mən qardaşım Karlla Dr. Hammaker arasında ensiz bir dağ yolunda mövqe tutmuşdum. Mənim tüfəngim bir lüləsi güllə ilə, digəri isə qırma ilə doldurulmuş qoşalülədən ibarət idi. Mənim ov yoldaşlarıma da silah-sursatı mənimki kimi yarımçıq idi. Tədricən sürəkçilərin hay-küyü yaxınlaşırdı, ayılardan isə yerli-dibli nə bir şey eşitmək, nə də görmək olurdu. Qəfildən meşəbəyi bizim qarşımızda yüngül bir səsə işarə ilə diqqətimizi cəlb etdi və dərhal sonra həmin istiqamətə atəş açdı. Ayı sol tərəfə yayın-

dı və güllə ona dəymədi. Dr. Hammakerin açdığı atəş də eyni ilə uğursuz oldu. Sonra digər tərəfimdən qardaşım atəş etdi və ardınca ikinci atəşi açdı. Mən artıq atəş etməyə şansımın olmadığını düşünürdüm ki, qəfildən tam yaxınlığımda balasının müşayiəti ilə böyük bir diş qonur ayı qarşımızdakı taladan keçdi. Mən güllə ilə atəş etdim, bu zaman bala ayı qorxduğundan dizi üstünə düşdü. Elə bildim ki, mən buna atəş etmişəm. Amma ana və bala sakit tərzdə dağ aşağı getdilər. Əlbəttə hər birimiz inanırdıq ki, öz atəşimizlə ayıları yaralamışıq və ərazidə vurhavur yaralı ayı axtarışına çıxdıq. Qan izləri tapılsa da, nə həmin zaman, nə də sonra bizim yaraladığımız ayılardan bir xəbər-ətər çıxmadı. Sürəkçilər işlərini davam etdirsə də heç bir ayı vurulmadı. Yalnız daha bir ayı görə bildik, onu da düz sürəkçilərin qabağında. Onlar da, ayı da eyni dərəcədə bərk qorxdular və əks istiqamətlərə qaçdılar, xüsusən də sürəkçilər əsl ölümün gözünün içinə baxırlarmış kimi bağrırdılar.

Gədəbəy ətrafına sonrakı ən gözəl səyahətlərdən biri Qalakəndin yuxarısında Qalakənd çayının vadisi ilə qalxaraq böyük Göyçə gölünə qucaq açan sıra dağların zirvəsinə oldu. Dağ keçidinin zirvəsindən bu ucsuz-bucaqsız gölü qarşında görürsən. Bu zaman Şərqi Anadolu (alm., *erməni*) yaylasının sıradağları möhtəşəm mənzərənin fonunu təşkil edir. Bu seyr nöqtəsinə qədər gərgin şəkildə at çapmaqdan çəkinməyən yol yoldaşlarıma böyük və kiçik Ağrı (alm., *Ararat*) dağının qarlı zirvələrini bütün aydınlığı ilə göstərən tam açıq bir mənzərədən həzz almaq xoşbəxtliyi nəsb olmuşdu.

Bakı

Qardaşım Karl və mən bizim uzaq mülkiyyətimizin son illər etdiyi böyük irəliləyişlərdən kifayət qədər razılıq etdikdən və bizi müşayiət edənlər ətrafdakı meşəli sıra dağların füsunkarlıqlarını uzun sürən atüstü səfərlərdə doyunca öyrəndikdən sonra biz qədim və müqəddəs əbədi alovlara bir baş çəkmək və onlara aid olan və hər halda çox daha xeyir-bərəkət gətirən müasir ya-

nacaq olan neftin mənbələri ilə tanış olmaq üçün Bakıya yola düşdük. Bizim bunun üçün çox xüsusi bir səbəbimiz var idi, belə ki biz Gədəbəydəki işimizin saz və ümidverici durumda olmasını yalnız neftin anası olan liqroinə borclu idik.

Yolumuz Gədəbəyin quberniya paytaxtı olan Yelizavetpoldan keçdi. Bunun yaxınlığında ən böyük şvab koloniyası olan Helenendorf yerləşirdi. Saf şvablar bizim Gədəbəyə gəlişimizdən xəbər tutduqda, bizi Helenendorfa da baş çəkməyə dəvət etmək üçün başçılarını yanımıza göndərmişdilər. Əlbəttə biz bunu qəbul etdik və Yelizavetpola çatdıqda bir kəndli nümayəndə heyəti tərəfindən qarşılandıq və sürətli şəkildə bir-neçə mil aralıda yerləşən kəndə gətirildik. Orada bütün sakinlər alman həmvətənlərinə və xüsusən də həmyerliləri şvab xanımına diqqət göstərməyə çalışırdılar. Biz kilsəyə, məktəbə və su kəmərinə baş çəkməli olduq və ölkənin və iqlimin bütün əks təsirlərinə tab gətirmiş köhnə, əsl alman həyat tərzindən çox zövq aldığımız. Helenendorf Qafqazdakı bütün alman koloniyalarının ən çiçəklənəni və varlısıdır və bunun üçün qismən yəqin ki, sağlam iqlimə və gözəl, dağlıq və bol sulu bir ərazidə yerləşməsinə borcludur. Qafqaza alman məşinlərinin gətirilməsi oranın sakinlərinin xidmətidir. Son zamanlar koloniya şərabçılıqla məşğul olur və yerli üzümlərdən müasir şərab hazırlama metodları tətbiq edərək əla məhsullar istehsal edirlər.

Yelizavetpoldan Bakıya yeknəsəq düzənliklə dəmiryol səfəri zamanı diqqətçəkən bir şey yox idi. Bitki örtüyü su axınlarına yaxın yerləşən və ya çox vaxt yalnız qalıqları qalmış süni suvarma sistemləri olan yerlər istisna olmaqla çox yoxsuldur. Belə yerlərdə torpaq deyil, ona verilən su dəyərə malikdir. Tərəqqipərvər sivilizasiya bu cəhətdən hələ çox şey edə bilər, amma çayların bütün suları əkin yerlərini münbitləşdirmək üçün istifadə edilsə belə, bu, Rusiyanın böyük düzənlik sahələrinin yalnız kiçik bir hissəsinə faydası olar. Lazımı qədər yağış yağmır; bunun – bəzi fenomenlərdən göründüyü kimi – tarix ərzində tamamilə azaldığını, yoxsa onun yalnız paylanmasının dəyişmiş

olmasını müəyyən etmək indiyədək mümkün olmamışdır.

Tam düz ərazidə nəzərimizə çarpan çoxlu sayda otuz-əlli fut hündürlüyündə, amma qətiyyətlə heç bir mənzərəsi olmayan taxta seyr qüllələrinin olmasını bununla izah etmək olurdu ki, buranın sakinləri ən pis qızdırma dönmində qızdırmadan qurtulmaq üçün gecələri bu qüllələrdə keçirirlər.

Səfərin sonuna yaxın buna oxşar, amma çox daha hündür və bir-birlərinə yaxın olduğu görünən və yaxınlıqdakı bir təpəliyin zirvəsini bəzəyən taxta qüllələrdən ibarət bütün bir şəhər bizə xüsusi bir mənzərə bəxş etdi. Durbinlə daha dəqiq baxdıqda, bunun dərin quyuların qazılması üçün tikilən hündür buruq qüllələri olması aydın oldu. Bu, böyük liqroin quyuları olan ərazi idi. Liqroin buradan çoxlu kəmərlər vasitəsilə qonşu “qara şəhər” Bakıya – yəni həmin şəhərin çoxlu sayda neft emalı zavodları olan yeni salınmış hissəsinə daşınır. Qərribə haldır ki, bir-birinə çox yaxın yerləşən, bəzən min futdan dərin qazma quyuları çox vaxt tam fərqli nəticələr verir. Tez-tez neft olan qata çatanda fantan vurur ki, bunun da liqroini yüz futdan çox hündürlüyə fısqırır. Bu zaman tez ətraf torpaqda göyə fısqıran liqroini toplamaq üçün çuxur qazılır. Amma quyunun məhsuldarlığı tez azalır; bir neçə həftədən sonra ümumiyyətlə daha, Bakıda deyildiyi kimi, “vurmağı” dayandırır. Və liqroin bu zaman qazma quyunun dərinliyindən nasosla yuxarı vurulur. Qazma qüllələri buna görə olduğu kimi saxlayırlar ki, sonra ondan nasos qülləsi kimi istifadə etsinlər. Öncə nefti yuxarı fısqıran qazların elastiklik qüvvəsinin artıq tam itdiyi bir qazma quyusundan az aralıda yeni güclü bir quyu mənbəyinin yarana bilməsinin necə mümkün olmasını izah etmək çətinidir, çünki axı bütün mənbələrin tək bir liqroin yatağına aid olması qəbul edilməlidir. Ümumən, neftin yaranma tarixi hələ qaranlıq qalır və buna görə onun bəşər sivilizasiyasında özünə daimi bir yer təsbit edib etməyəcəyini söyləmək çətinidir. Bakının liqroin quyularının Rusiyadakı həyata və sənayeyə artıq necə böyük təsir etməsini bütün Rusiya dəmir yollarında rast gəlinən neft və mazut nəqli

üçün anbar-vaqonların yaranmış olan uzun sıralarından görmək olar. Rusiya meşələrinin demək olar ki hər yerdə çox güclü şəkildə seyrəkləşdiyindən və kömür filizlərinin yalnız Donda kifayət qədər mövcud olduğuna görə mazut və xam neft ucuz və asan daşınan yanacaq materialı kimi tez zaman ərzində böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Rus lokomotivlərinin və çay gəmilərinin böyük bir qismi artıq indi neftlə qızdırılır və bu bizim Gədəbəydəki mis mədəni kimi Rusiyanın bəzi sənaye sahələri üçün dar günün dayağı olmuşdur.

Bakının İçərişəhəri Xəzər dənizinin dik qalxan sahilində gözəl bir yerdə yerləşir. Çox müasirləşdirilmiş əbədi alovları olan liqroin quyuları ərazisindən, “qara şəhərdən” və İran şahımın iqamətgahı olduğu dövrü xatırladan bir sıra maraqlı memarlıq nümunələrindən başqa bura gələn qonaqlar üçün şəhərin füsunkarlığı azdır. Buna baxmayaraq yaxşı havada dəmirdən olan gəmiylə dənizin dibindən yanar qazların çıxdığı sahildən uzaq olmayan bir yerə gedərək Xəzər dənizini oda yaxmaqdan zövq almaq olar. Bu, sakit havada alışdırıla bilir və bu zaman uzun müddət gəminin ətrafında bir alov dənizi təşkil edir.

Rusiya və Avropa

Geriyə dönüşümüzü quru yolla Moskva və Peterburqdan keçməklə etdik. Böyük Qafqazı keçərkən yolumuz Kazbek ayağının yamacında möhtəşəm gözəlliyə malik yabanı dağ vadilərinə düşdü. Əgər buranın gözəlliyindən doyunca zövq almaq istəyirsənsə, o zaman əks istiqamətə getməklə bunu daha yaxşı edərsən. Çünki sıra dağların şimal yamacını təşkil edən yabanı Terek vadisi dağdan enərkən elə tez gedilir ki, ətrafın füsunkarlığından zövq almağa adamın heç vaxtı olmur; buna həm də ən tez hərəkətlə gedilən, amma çox gözəl yolun xoş olmayan qısa döngələri mane olur. Rus dəmir yol şəbəkəsinin başladığı Vladiqafqazdan biz fasilə etmədən üç günə Moskvaya getdik. Təəssüf ki, ilk gün hava tutqun olduğuna görə Böyük Qafqazın gözəl mənzərələrini, xüsusən də Elbrusun əzəmətini seyr etmək bizə

nəsb olmadı. Yolun hər iki tərəfində çoxlu sayda hun qəbirlərinin olması maraqlı idi; bu, onu göstərir ki, uzun zaman dövrlərində Qafqazın şimal yamaclarında nisbətən yüksək mədəniyyətlər hökm sürmüşdür və burada bəlkə də fərqli zamanlarda Avropaya axışan tayfa-xalqların köklərini və dayaq nöqtələrini axtarmaq lazımdır.

Mən Moskvanı təsvir etmənin cazibəsindən özümü saxlayır və yalnız vurğulamaq istəyirəm ki, insan orada özünü bütün Rusiyada, yəni Avropa və Asiya sivilisasiyalarının kəsişdiyi bir yerdə hiss edir. Əgər bizim kimi Asiyadan gəlicənsə və bununla Asiya həyatı və təbiətinin canlı bir abu-havasını özünə gətirirsənsə, bu hiss daha güclü olur. Bunu sözlə ifadə etmək çox çətindir. Mənim qadm yol yoldaşlarımdan birinin dediyi kimi, “Asiyada çirk və cır-cındır heç də iyrenc deyil, burada isə bu belədir”. Bu, həqiqətən Asiya sivilisasiyasından Avropa sivilisasiyasına keçid üçün tam xarakterikdir. Asiyalının çirkə və cır-cındırına baxmayaraq müəyyən dərəcədə həmişə bir kişi ləyaqəti var. Amma bundan cır-cındır içində olan avropalıda heç əsər-ələmət də qalmır.

Əsl rus - böyük rus - avropalılarla asiyalılar arasında həqiqi keçid elementini təşkil edir və buna görə də Avropa sivilisasiyasının şərq istiqamətində əsl və uğurlu daşıyıcısıdır. Panslavyan təmayüllü rusların indi tez-tez xəyal etdiyi əks yolun - “çürümüş Qərbi” Asiyanın təbii enerjisi ilə təzələmənin - yaqin ki nə vaxtsa gercəkləşməyə böyük şansı yoxdur. Avropa və Amerika sivilisasiyasının mövcudluğuna təhlükənin Avropanın öz texnikasına borclu olduğu güc vasitələrinin əldə edilməsində və istifadəsində Asiyanın könüllü müəllimi rolunda çıxış etməsində olduğunu inkar etmək olmaz. Amma asiyalıların təqlid etmək və öyrəndiklərini faydalı şəkildə tətbiq etməklə bağlı böyük qabiliyyəti və coğrafi uzaqlıqların ayırıcı gücünü kommunikasiya vasitələrinin yaxşılaşdırılması ilə əlindən alan və daimi inkişaf edən insan məharəti kontekstində nə vaxtsa kiçik Avropa Asiyadan gələn sivilisasiyanı məhv edən yeni hücumu məruz

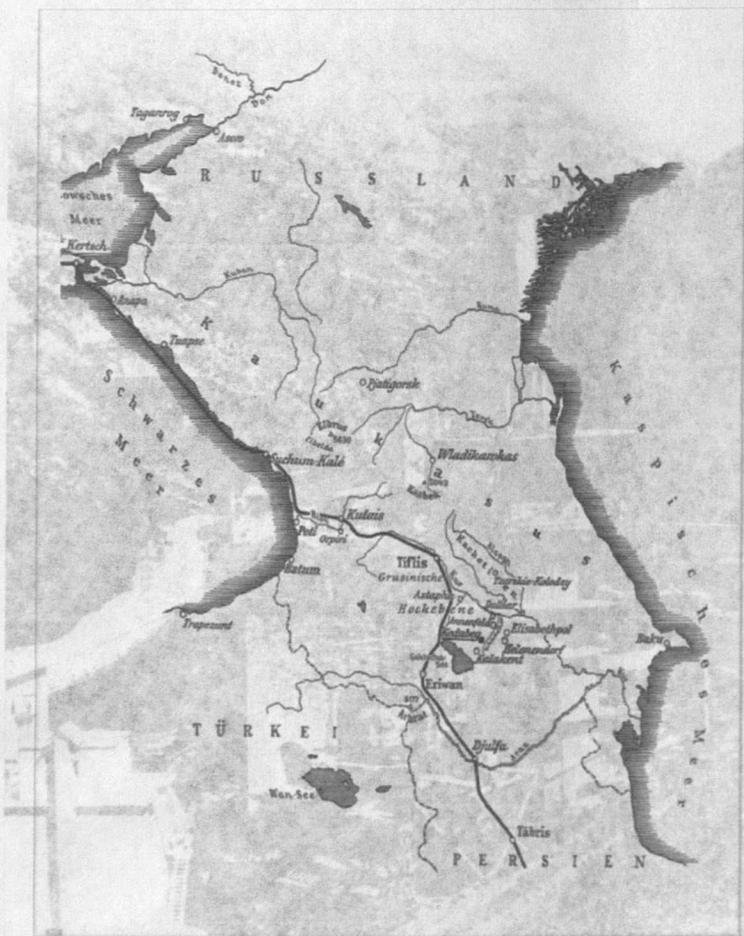
qala bilər və bu zaman tarixin artıq bir necə dəfə göstərdiyi kimi ilk, məhvedici zərbə ara ölkələrə, xüsusən də Rusiyaya dəyər. Yeri gəlmişkən, bu təhlükə yalnız o zaman yaranar ki, nə vaxtsa Avropanın elmi-texniki tərəqqisi dayansın və bununla sivilizasiyanı barbar xalqların hər cür hücumundan ən əmin şəkildə qoruyan texniki inkişaf sahəsindəki özünün böyük üstünlüyünü itirsin. Buna yalnız təhlükəli daxili mübarizələr gətirib çıxara bilər. Çünki əqli güc və icad etmə istedadı baxımından Avropa əhalisi asiyalılardan çox üstündür və bu yəqin ki gələcəkdə də belə qalacaqdır.

Moskvada artıq tam qış soyuğu düşmüşdü, Peterburqda isə xizək mövsümü başlamış və Neva çayı buzla örtülmüşdü. Bununla da biz orada çox qalmadan geriye döndük və bir müddət vətənin daha mülayim iqlimindən zövq ala bildik.

Şəkil 1. Gədəbəy filizəritmə zavodu, 1870-ci illər¹

¹ Werner von Siemens, *Lebenserinnerungen*, 17. veränderte Auflage, Prestel-Verlag München 1966, s. 233.

Şəkil 2. Qafqazın xəritəsi (Gədəbəyin coğrafi mövqeyi və Hind-Avropa teleqraf xəttinin regiondakı hissəsi göstərilməklə - Qara dənizin sahilıyanı dibi ilə Suxum-Qalaya kimi çəkilmiş kabel az sonra bir zəlzələ nəticəsində dağılmış və 1871-ci ildə sahilboyu quru xətti ilə əvəz olunmuşdu).¹

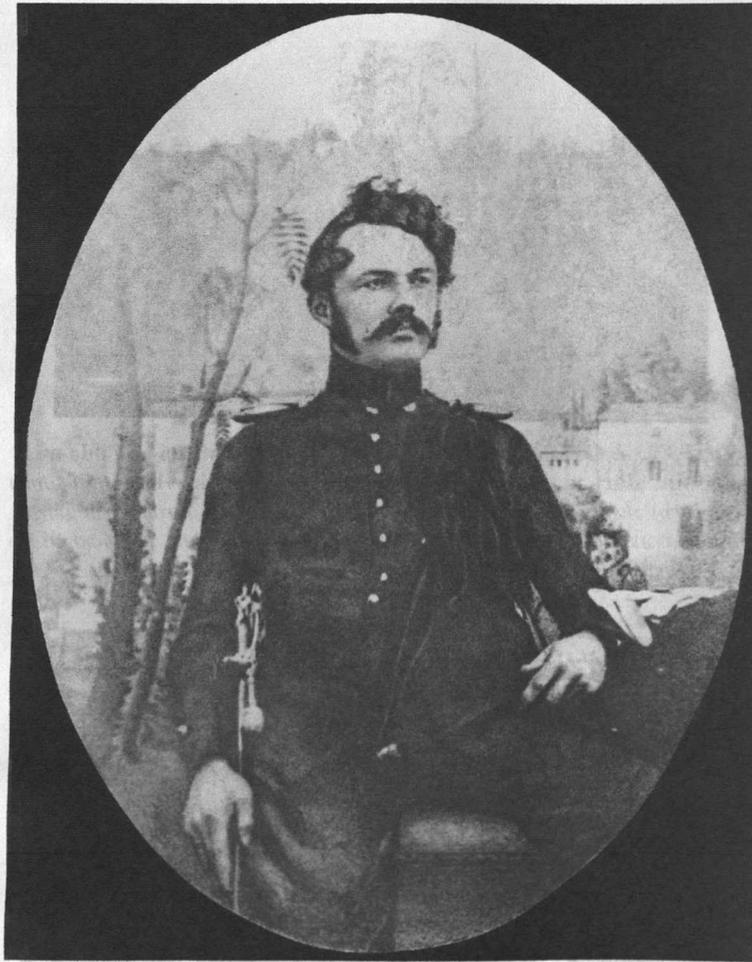
¹ Werner von Siemens, Lebenserinnerungen, 17. veränderte Auflage, Prestel-Verlag München 1966, s. 236.

Şəkil 3 və 4. Gədəbəyda - Verner və Karl Simensin 1864-cü ildə mis mədəni alarkən tipik olan - qara daxmalar və blok evlər (On il sonra fəhlələrin əksəriyyəti daş evlərdə yaşayırdılar. Simens qardaşların gərgin əməyi sayəsində Gədəbəy nümunəvi bir Avropa məskəninə, mis mədəni isə həmin dövrün ən müasir mədənlərindən birinə çevirilmişdi).¹

¹ Werner von Siemens, Lebenserinnerungen, 17. veränderte Auflage, Prestel-Verlag München 1966, s. 232.

Şakil 5. Verner fon Simens, 1843¹

¹ Siemens Global Website, <http://www.siemens.com/history/de/persoenlichkeiten/gruendergeneration.htm>.

**WERTVOLLE QUELLE FÜR DIE
ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DER METALLURGIE
IN ASERBAIDSCHAN**

VORWORT

für „Kaukasusreisen“ von Werner von Siemens

Im Rahmen eines aktuellen Reformprogramms des Geschichtsinstituts an der Nationalen Akademie der Wissenschaften Aserbaidschans (ANAS) wird der Geschichtserforschung der einzelnen Regionen des Landes besondere Aufmerksamkeit geschenkt. Zu diesem Zweck werden Studien über die Geschichte der verschiedenen Regionen Aserbaidschans veröffentlicht und wissenschaftlich-praktische Konferenzen in den einzelnen Rayons des Landes organisiert, wobei Forschungsergebnisse der Wissenschaftler zur Geschichte dieser Regionen den Konferenzteilnehmern vorgestellt und anschließend publiziert werden. Auf diese Weise werden die Vorbereitungen getroffen, ein umfangreiches Standardwerk zur „Geschichte Aserbaidschans“ zu verfassen, das die Geschichte aller Regionen des Landes gründlicher erfasst.

Das Buch „Kaukasusreisen“ von Werner von Siemens, das heute durch das Geschichtsinstitut der Fachwelt und der breiten Leserschaft vorgestellt wird, ist ein weiterer Erfolg bei der Veröffentlichung von Primärquellen mit besonderer Bedeutung für die Erforschung unserer Geschichte. Die wertvollen Erinnerungen des Autors basieren ausschließlich auf eigenen Beobachtungen und konstituieren gerade dadurch den besonderen Wert von „Kaukasusreisen“ als historische Primärquelle. Weiterhin beweisen die Erinnerungen von Werner von Siemens eindeutig, dass Kedabeg einst eines der

Metallurgiezentren nicht nur Aserbaidshans, sondern auch des ganzen Zarenreichs war.

Die profunde und umfassende Erforschung der Geschichte von Kedabeg ist tatsächlich von wichtiger Bedeutung für die Klärung einer Reihe von Fragen der aserbaidshanischen Geschichte.

Wie die Forschung zeigt, ist Kedabeg eines der uralten Siedlungsgebiete in Aserbaidshans. Ähnlich wie Asych, Taglar und weitere berühmte archäologische Denkmäler im Westen Aserbaidshans beweisen die Höhlen Anazaga, Kichik Garamurad und zahlreiche andere menschliche Lagerplätze in Kedabeg, dass dieses Gebiet eine der ältesten menschlichen Ansiedlungen im Land ist. Kedabeg mit seiner uralten Geschichte und mit den - diese Geschichte dokumentierenden - außerordentlichen Denkmälern ist Teil eines historisch-kulturellen Areals, das die berühmte archäologische Chodschali-Kedabeg-Kultur beheimatet.

Die historische Vergangenheit Kedabegs birgt zugleich die älteste Metallurgiegeschichte Aserbaidshans. Die wertvollen archäologischen Ausgrabungen in diesem Gebiet weisen darauf hin, dass sich die Urbewohner des an Kupferminen sehr reichen Kedabegs seit prähistorischen Zeiten mit der Metallverarbeitung beschäftigt haben. Wie die Forschung zeigt, war Kedabeg in der Bronzezeit eine der am dichtesten besiedelten Regionen Aserbaidshans.

Kedabeg, das auch in den späteren Etappen der Geschichte des Landes tiefe Spuren hinterlassen hat, wurde im 19. und frühen 20. Jahrhundert zu einem wichtigen Zentrum der Buntmetallurgie im zaristischen Russland. In der Region etablierten sich die kapitalistischen Beziehungen, wurde die erste Eisenbahnlinie in Aserbaidshans gebaut.

Kedabeg hat im Krieg gegen die armenischen Aggressoren zahlreiche Heldengeschichten hervorgebracht. Ohne jede Hilfe aus dem Zentrum schützten die tapferen Männer Kedabegs aus

eigener Kraft die heiligen Grenzen des Landes und gingen im Kampf gegen die armenischen Invasoren mit dem Bashkend-Sieg in die Annalen der Vaterlandsgeschichte ein.

Kedabeg ist Heimat vieler aserbaidshanischer Intellektueller. Hunderte prominente Intellektuelle aus diesem Teil unseres Landes haben zur Entwicklung der Wissenschaft und Kultur Aserbaidshans wertvolle Beiträge geleistet.

Dank der besonderen Aufmerksamkeit und Fürsorge des Nationalen Anführers Haidar Alijew und von Präsident İlham Alijew hat sich Kedabeg heute zu einer der fortschrittlichsten Regionen Aserbaidshans und zu einem landesweit führenden Wirtschafts-, Wissenschafts- und Kulturzentrum entwickelt.

Ich habe keinen Zweifel, dass „Kaukasusreisen“ das Interesse für die Geschichte Kedabegs, einer der ältesten Regionen des Landes, fördern und den Anstoß zu weiteren Forschungen über die historische Vergangenheit dieser wichtigen Region geben wird.

Im Zusammenhang mit der Veröffentlichung des Buches „Kaukasusreisen“ von Werner von Siemens ist es mir auch ein Bedürfnis, den Lesern die sehr nützliche Arbeit von Azer Babayev mit der Übersetzung dieses wertvollen Werkes aus dem Deutschen ins Aserbaidshanische sowie die steten Bemühungen der Forscherin Sevinc Hüseynova und der Designerin Mehri Xanbabayeva bei der Umsetzung dieses wichtigen Projektes zur Kenntnis zu bringen.

Yagub Mahmudov
*Verdienter Wissenschaftler Aserbaidshans,
Korrespondierendes Mitglied der ANAS*

**Werner von Siemens' „Kaukasusreisen“ als wertvolle
Primärquelle zur Erforschung der Geschichte
des Rayons Kedabeg
(Einführungsartikel)**

Kedabeg ist Teil eines Gebiets, das die archäologische Chodschali-Kedabeg-Kultur repräsentiert, und somit eine uralte Region mit reicher Geschichte. Diese Region machte im 19. und frühen 20. Jahrhundert Aserbaidschan sowie den ganzen Kaukasus und Russland zu einem wichtigen Zentrum der Buntmetallurgie weltweit.

Am Anfang der Entwicklung der Buntmetallurgie in Nord-Aserbaidschan, insbesondere Kedabeg, welche die Region in ein Industriezentrum von Weltmaßstab verwandelte, stehen die Brüder Siemens, die im 19. Jahrhundert in Deutschland als erfinderische und gewandte Unternehmer bekannt waren. Einer von ihnen, Werner von Siemens, ist Urheber einer Reihe von Innovationen in Wissenschaft und Produktion sowie einer der Initiatoren der ersten archäologischen Sucharbeiten und Ausgrabungen in Kedabeg und weiteren Landesteilen gewesen. Waldemar Belck,¹ der auf von Siemens' Einladung nach

¹ Waldemar Belck war ein deutscher Elektrochemiker, Doktor der Philosophie, Mitglied einer Reihe deutscher Forschungsgemeinschaften und Präsident der Deutschen Gesellschaft für die wissenschaftliche Erforschung Anatoliens. Während seiner Zeit beim Kedabeger Bergwerk (1888-1891) hat er wissenschaftliche Forschungsvorhaben in Kedabeg und dem benachbarten Dashkesen, später auf den aserbaidchanischen Gebieten im heutigen Armenien sowie in Vorderasien durchgeführt. Er hat über seine Forschungsergebnisse, konkret über jedes von ihm ausgegrabene Grab, dem berühmten Archäologen Rudolf Virchow berichtet und die archäologischen Fundstücke nach Deutschland geschickt. Obwohl diese Sammlungen zweimal einem Brand ausgesetzt waren, sind sie überwiegend erhalten geblieben und werden im Museum für Vor- und Frühgeschichte in Berlin

Kedabeg kam und als Leiter der wissenschaftlichen Forschungsabteilung für Elektrochemie beim Bergwerk der Brüder Siemens tätig war, hat auf dem Gebiet des Rayons Kedabeg – in der Umgebung der „Festung Kalakent“ im gleichnamigen Dorf – 274 Gräber untersucht (Naqel/Ştormenqer 1999, 16). Er hat von Siemens' Unterstützung bei der Durchführung seiner Untersuchungen gelobt und über ihn Folgendes geschrieben (Naqel/Ştormenqer 1999, 14-15):

„Er hat diese Arbeit nicht nur begrüßt, sondern auch voll unterstützt. [...] Das Ableben des Genies ruft tiefes Bedauern hervor. Sein Tod ist ein großer Verlust für viele Bereiche der Wissenschaft, einschließlich die Archäologie.“

Insgesamt ist die Erforschung der Geschichte Kedabegs nie ein separater Forschungsbereich der Geschichtswissenschaft in Aserbaidschan gewesen. In verschiedenen Arbeiten zu den Etappen und Aspekten der Landesgeschichte finden sich jedoch auch Verweise auf dieses Thema.¹

aufbewahrt. Diese Exemplare sind von Professor Rudolf Virchow wissenschaftlich untersucht worden. Die von Waldemar Belck verfassten Brief-Berichte sind vom Berliner Wissenschaftsverlag Volker Spiess als Buch mit dem Titel „Kalakent“ publiziert worden, von dem ein Exemplar auch in den Staatlichen Museen zu Berlin verfügbar ist. Dieses Buch wurde zum ersten Mal auf Initiative von Aydın Quliyev, dem Ersten Sekretär des Parteikomitees des Rayons Kedabeg, übersetzt und 1999 vom Higher Diplomatic College in Baku veröffentlicht.

¹ Siehe exemplarisch dazu: Ə. S. Sumbatzadə: XIX əsrdə Azərbaycan sənayəsi [Die Industrie Aserbaidschans im 19. Jahrhundert], Baku 1964; Azərbaycanca sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizələr [Aktive Kämpfer um die Sowjetherrschaft in Aserbaidschan], Baku 1958; X. Y. Verdiyeva: Rusiya imperiyasının Şimalı Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasəti. XIX-XX əsrin əvvəlləri [Die Übersiedlungspolitik des Russischen Reiches im 19. und frühen 20. Jahrhundert in Nord-Aserbaidschan], Baku 1999; H. S. İsmayilzadə: Azərbaycan arxeologiya elminin təşəkkülü və inkişafında almanların rolu [Die Rolle der Deutschen bei der Entstehung und Entwicklung der Archäologie in Aserbaidschan], Baku 2001.

Wie wichtig die gründliche Erforschung der Geschichte Aserbaidshans ist, hat der Nationale Anführer Haidar Alijew in seinen Reden immer wieder betont (Xalq qəzəti, 01.02.1997; Azərbaycan qəzəti, 01.02.1997). Die großen sozio-ökonomischen Aufbauarbeiten im ganzen Land haben das Interesse an der Geschichte der einzelnen Regionen Aserbaidshans weiter erhöht. Dank Weisungen und Empfehlungen von Präsident İlham Alijew hat die Erforschung einzelner Etappen unserer Geschichte an Aktualität gewonnen.

Vor diesem Hintergrund ist die Veröffentlichung neuer Quellen und Dokumenten in der Fachliteratur von großer Bedeutung für die gründliche Erforschung der Landesgeschichte.

Dabei stechen Werner von Siemens' Memoiren „Kaukasusreisen“ hervor. Bei dieser Quelle, den ziemlich langen Erinnerungen, handelt es sich, wie ihr Name verrät, um die Reisen von Werner von Siemens, des deutschen Erfinders, Ingenieur-Elektrotechnikers und Abgeordneten, in den Kaukasus in den Jahren 1865, 1868 und 1890. Das Hauptziel dieser Reisen war die Bekanntschaft mit der Arbeit des Bergwerks in Kedabeg, der den Brüdern Siemens gehörte. Die 25 Jahre zeitliche Distanz zwischen der ersten und der dritten Reise ermöglicht dem Autor, die Veränderungen, die in dieser Zeitspanne geschahen, aufschlussreich zu beschreiben. Seine persönlichen Beobachtungen als Zeitgenosse der damaligen historischen Periode sowie seine Tätigkeit als Initiator und Begründer von Innovationen, die im Betrieb des Bergwerks zu Kedabeg eingeführt wurden, erhöht umso mehr den Wert seiner Erinnerungen.

Werner von Siemens vergleicht Kedabeg, dessen Natur und Klima er bewundert hat, wiederholt mit dem „Paradies“ (fon Simens 2013, 73, 74, 88, 118) und weist aufgrund Rudolf

Virchows¹ Forschungen darauf hin, dass es hier schon seit der prähistorischen Zeit Bergwerksbetriebe mit Kupferförderung gegeben habe, auch wenn diese vor der Übernahme durch die Brüder Siemens nach primitiven Prinzipien betrieben worden waren (fon Simens 2013, 73-74):

„[E]ine Sage erzählt sogar, das schöne Tal des Schamchorflusses,² welches zum Waldreviere des Bergwerks gehört, sei der Ort des biblischen Paradieses gewesen. Jedenfalls zeugt für das Alter des Bergwerksbetriebes die Unzahl alter Arbeitsstätten, die den Gipfel des erzführenden Berges krönen, ferner das Vorkommen gediegenen Kupfers und endlich der Umstand, daß in der Nähe Kedabegs ausgedehnte prähistorische Grabfelder liegen, deren Erforschung Rudolf Virchow großes Interesse zugewendet hat. [...] Der Betrieb [des Bergwerks] kam, als der uralte, auf die Verarbeitung der zu Tage tretenden Erze gerichtete Pingenbau nicht weiter fortgesetzt werden konnte, in die Hände der Griechen, deren schräge, treppenförmig niedergetriebenen Schachte, aus denen sie auf dem Rücken Erze und Wasser hinaustrugen, zur Zeit der Übernahme durch Bruder Walter noch im Betriebe waren.“

¹ Rudolf-Ludwig Karl Virchow ist ein bekannter deutscher Anthropologe, Paläontologe, Archäologe, Arzt, Politiker. Er ist auch Begründer der berühmten Fachzeitschrift „Virchow Archiv“. Virchow hielt den Kaukasus für den Ausgangspunkt der hochentwickelten Kulturen. Deswegen hat er der Erkundung der Kaukasus-Völker und ihrer Kulturen große Aufmerksamkeit geschenkt. Er hat die erste Tranche der ihm anlässlich seines 60. Geburtstags geschenkten Stiftungsmittel für die Unterstützung der Forschungen von F. Baier und V. Dolbechev im Kaukasus verwendet (Naqel/Ştormmenqer 1999, 9). Aus Mitteln dieser Stiftung sind in Kedabeg auf seine Initiative hin auch Forschungen von Waldemar Belck betrieben worden, an denen er selbst teilgenommen hat. Virchow ist auch Autor einer Monographie zu Bronzegürteln, die bei den Ausgrabungen in Aserbaidshans gefunden wurden.

² Schemkir-Fluss, der im Gebiet von Kedabeg entspringt.

Man kann die Berichte über die Entstehung, Etablierung und Weiterentwicklung des Kedabeger Kupfer-Silber-Metallurgiekomplexes sowie über die technischen Innovationen, welche den Fortschritt dieses Industriegiganten maßgeblich angestoßen haben, zu den wertvollsten in von Siemens' „Kaukasusreisen“ zählen. Er reist in den Kaukasus gerade mit dem primären Ziel, hier die Rentabilität der Schaffung einer effizienten Manufaktur zu erforschen, die den Anforderungen damaliger Zeit entsprechen sollte. „Der Bergbau nach modernen Prinzipien wurde von uns mit sehr sanguinischen Erwartungen, wie das bei derartigen Unternehmungen gewöhnlich der Fall ist, unter Leitung eines jüngeren preußischen Berg- und Hüttenmannes, des Dr. Bernoulli, begonnen. Es zeigte sich aber bald, daß bedeutende Schwierigkeiten zu überwinden waren und große Geldsummen aufgewendet werden mußten, um einen lohnenden Betrieb des Werkes herbeizuführen. Dies ist auch erklärlich, wenn man sich vorstellt, daß das Werk etwa 600 Kilometer vom Schwarzen Meere entfernt liegt und mit demselben damals weder durch Eisenbahn noch ordentliche Straßen in Verbindung stand, daß alle für das Bergwerk und die zu erbauende Kupferhütte erforderlichen Materialien bis auf die feuerfesten Steine, die es im Kaukasus noch nicht gab, aus Europa bezogen werden mußten, und daß für das Leben einer europäischen Kolonie in dieser paradiesischen Wüste, in der Erdhöhlen als menschliche Wohnungen dienten, alle Kulturbedingungen erst zu schaffen waren. [...] Kein Wunder, daß die Höhe der Geldsummen, die das Bergwerk verschluckte, über alle Erwartung groß wurde, so daß sich uns Brüdern bald die Frage aufdrängte, ob wir die Unternehmung fortsetzen oder wieder aufgeben sollten. Um eine Entscheidung zu treffen, entschloß ich mich im Herbst des Jahres 1865, selbst nach dem Kaukasus zu reisen und mich durch den Augenschein über die Sachlage zu unterrichten.“ (fon Simens 2013, 74-75).

Werner von Siemens nennt die Not selbst, der ihr begegnet habt, „[den] beste[n] Helfer aus der Not“ (fon Simens 2013, 93). Die Brüder Siemens überwandern sie in jedem Fall mit großem Geschick und erreichten ihr für die damalige Zeit äußerst ambitioniertes Ziel. Dank ihrer Bemühungen wurde nicht nur 1865 in Kedabeg ein Kupferwerk mit europäischen Standards gebaut, sondern auch seine Kalakent-Filiale mit hoher technischer Ausstattung, die 1884 in einem anderen Wohnort des Rayons in Betrieb genommen worden war, ein Experimentierlabor für eine Reihe von Innovationen sowie das erste Werk, das diese auch im Betrieb anwandte (Istorija Azerbajdzana 1960, 218-219). Zum ersten Mal kamen dort beispielsweise Flammenöfen mit höherer Kapazität zum Einsatz, die von Werner von Siemens selbst konstruiert worden waren. Er schreibt in seinen Erinnerungen Folgendes darüber (fon Simens 2013, 93):

„[D]as geröstete Erz [wird] in großen, runden Flammenöfen von sechs Meter Durchmesser geschmolzen und auf Kupfer verarbeitet. Eine elektrische Raffinieranstalt zu Kalakent verwandelt das so gewonnene Rohkupfer in chemisch reines Kupfer, wobei zugleich das in ihm enthaltene Silber als Nebenprodukt gewonnen wird.“

Dafür war ein elektrisches Kraftwerk notwendig. Daher wurde nicht nur im südlichen Kaukasus, sondern auch im ganzen Zarenreich zum ersten Mal gerade hier in den frühen 1880er Jahren ein Wasserkraftwerk gebaut, um in Kalakent das Rohkupfer mithilfe elektrischer Energie zu schmelzen. Bislang waren Wasserkraftwerke nur in zwei Ländern Europas in Betrieb genommen – in Deutschland und England – sowie in St. Petersburg erst 1896 im Ochtinsker Schwefelwerk (Sumbatzade 1958, 10). Die Dynamomaschinen, die im Kalakenter Wasserkraftwerk zum Einsatz kamen, wurden eine von vielen Erfindungen durch Werner von Siemens in der Elektrotechnik. Der Erfinder beschreibt den Charakter dieser Innovation in

seinen Erinnerungen an seine Kedabeg-Reise 1868 folgendermaßen (fon Simens 2013, 93-94):

„[Jetzt] werden [...] die nötigen Einrichtungen getroffen, um nach einem von mir ausgearbeiteten neuen Verfahren die ärmeren, bisher eine Verarbeitung nicht lohnenden Erze auf rein elektrischem Wege ohne Anwendung von Brennmaterial in raffiniertes Kupfer zu verwandeln. Zu dem Zwecke müssen im benachbarten Schamchortale große Turbinenanlagen hergestellt werden, welche über tausend Pferdekräfte zum Betriebe von Dynamomaschinen, die den erforderlichen elektrischen Strom erzeugen, zu liefern haben.¹ Dieser Strom soll über den etwa achthundert Meter hohen Bergrücken, der Kedabeg vom Schamchor trennt, fortgeleitet werden, um direkt am Fuße des Erzberges das Kupfer aus dem Erzpulver zu extrahieren und galvanisch niederzuschlagen. Ist auch diese, bis in die Details theoretisch und praktisch schon vollständig ausgearbeitete Anlage fertig, so wird im fernen Kaukasus ein Hüttenwerk existieren, das an der Spitze der wissenschaftlichen Technik steht und mit ihrer Hilfe die Ungunst seiner Lage siegreich zu überwinden vermag.“

Aufgrund der im Kalakent-Werk eingeführten Innovationen und der effizienten Gestaltung der Arbeit nahm Kedabeg 1887, vier Jahre nach der Eröffnung dieses Werkes, nach Umfang des geförderten Kupfers den ersten Platz im zaristischen Russland ein (Sumbatzade 1958, 264).

Auch die Rolle anderer Maßnahmen bei diesen Errungenschaften war nicht unwichtig. Eine davon war die Versorgung des Betriebs mit ununterbrochener Energie zu organisieren. Dieses Anliegen war eines der wichtigen Probleme, die den Brüdern Siemens seit ihrer Tätigkeit Sorgen

¹ Das Hüttenwerk Kalakent und das für seinen Betrieb erforderliche Wasserkraftwerk wurden am - in dem Gebiet des Rayons Kedabeg entspringenden - Schemkir-Fluss gebaut.

bereiteten. Früher sicherten sie den Bedarf an Brennmaterial mit aus der Ukraine gelieferter Steinkohle und Holz aus den abgeholzten Waldstrecken am Schamchor-Fluss. Im Gebirge bzw. in der unebenen Landschaft war die Holzversorgung jedoch keine einfache Aufgabe. Werner von Siemens fand mit deutschem Pragmatismus dafür eine Lösung und führte wieder einige Innovationen ein. Dazu wurde zwischen dem Bergwerk Kedabeg und Kalakent mit einem Waldstreifen, wo der Bau eines weiteren Werkes geplant war, eine schmalspurige Eisenbahn gebaut (Istorija Azerbajdžana 1960, 219). Er schreibt in seinen Erinnerungen an die zweite Reise ins Rayon (1868) Folgendes darüber (fon Simens 2013, 93):

„[E]ine schmalspurige Eisenbahn [ist] von uns erbaut, die tief hinein in die Holz und Holzkohlen liefernden Wälder im Flußtale des wilden Kalakentbaches zu der schön gelegenen Hüttenfiliale Kalakent und von dort weiter bis zum Holzflößplatze am Schamchor führt. Viele Jahre lang hat diese Gebirgsbahn den großen Bedarf an Brennmaterial gesichert [...].“

Für den Bau dieser Gebirgsbahn wurden fast 50 unterschiedliche Brücken und Unterführungen gebaut. Diese Bahn wurde die erste Eisenbahnlinie im südlichen Kaukasus. Vier Jahre später, 1872, wurde die schmalspurige Eisenbahnlinie Poti-Tiflis in Betrieb genommen (Istorija Azerbajdžana 1960, 230). Außer der schmalspurigen Eisenbahn wurde eine sogenannte Schleppbahn für den Lasttransport zum Werk gebaut (fon Simens 2013, 89). Das ist auch ein weiteres Transportmittel, das zum ersten Mal im Kedabeger Werk in Betrieb genommen wurde. Der Unternehmer verstand gut, dass „der Hüttenbetrieb allein auf Erhaltung unserer Wälder [der Wälder in der Umgebung Kalakents - S.H.] angewiesen war“ (fon Simens 2013, 88), und sucht nach einem anderen Lösungsweg. Er erklärt das so (fon Simens 2013, 93):

„[S]o sorgsam auch die abgeholzten Strecken stets forstmäßig wieder bepflanzt wurden, schließlich drohte doch

Mangel an Holz den Betrieb des Hüttenwerkes zum Stillstand zu bringen. [...] Es gelang uns in neuerer Zeit, wie ich glaube zuerst in der Welt, die Kohlen für den Hüttenbetrieb durch das Rohmaterial des Petroleums, die Naphtha, und durch das Masut, den Rückstand der Petroleumdestillation, zu ersetzen.“

Bei der Lösung dieses Problems spielte die Eröffnung der Baku-Tiflis Eisenbahnlinie eine große Rolle. Das mit der Bahn von Baku nach Schemkir geschaffte Masut wurde bis dahin mit Wagen auf den unbefestigten Wegen tausend Meter hoch nach Kedabeg gebracht. Diese Wege wurden die meiste Zeit des Jahres, auch während der Schnee- und Regenzeit benutzt. Diese Schwierigkeiten bei Transport machten die Versorgung mit Brennstoff nicht nur kompliziert, sondern auch teuer. Daher wird nun „eine Röhrenleitung aus nahtlosen Mannesmann-Stahlröhren erbaut,¹ durch welche das Masut den etwa tausend Meter hohen Bergabhang² aus der Ebene hinaufgepumpt werden soll“ (fon Simens 2013, 93).

Damit wurde Ende 1890 eine 21 Werst lange Ölleitung von der Eisenbahnstation Dalliar bis zum Dorf Tschardachli³ gebaut (Istorija Azerbajdzana 1960, 219). Das wurde auch eine der ersten Bauten dieser Art. Bislang – in den Jahren 1878-1884 – wurden Ölleitungen von den Balachaner Ölfeldern zu Ölverarbeitungswerken im Bakuer Ölindustrialgebiet gebaut

¹ Die Brüder Max (1857–1915) und Reinhard Mannesmann (1856–1922) - deutsche Ingenieure und Unternehmer. Sie sind auch Erfinder nahtloser Stahlrohre und Begründer des Industriekonzerns Mannesmann. Die nahtlosen Stahlrohre, die in einem den Brüdern Mannesmann gehörenden Werk in Komotau/Böhmen hergestellt wurden, wurden zum ersten Mal im südlichen Kaukasus von den Brüdern Siemens beim Bau der Dalliar-Tshardachli-Ölleitung verwendet. Später wurden diese Röhren auch beim Bau der Baku-Batumi-Ölleitung genutzt.

² Damit ist der Jasamal-Abhang zwischen den Rayons Schemkir und Kedabeg gemeint.

³ Damit ist das heutige Dorf Tschenlibel im Rayon Schemkir gemeint.

(Istorija Azerbajdzana 1960, 207). Mit dem Bau der Ölleitung Baku-Batumi wurde schließlich 1897 begonnen und 1900 war seine nur 15 Werst lange Strecke in Betrieb (Istorija Azerbajdzana 1960, 212, 899).

Das Bergwerk zu Kedabeg wurde in den meisten Fällen von hochqualifizierten deutschen Fachmännern geleitet. „Die Beamten des Werkes waren stets fast ohne Ausnahme Deutsche, unter ihnen ein kleiner Teil aus den russischen Ostseeprovinzen. Die Geschäftssprache ist deshalb immer die deutsche gewesen.“ (fon Simens 2013, 92). Es wird betont, dass das Gros der Arbeiter die Aserbajdschaner bildete, die „zu den besten und zuverlässigsten“ gehörten“. Darüber hinaus arbeiteten im Werk die im Rayon ansässigen Russen, aus dem Iran kommende „Perser“ (Aserbajdschaner, die ihren Lebensunterhalt verdienen wollten - *S.H.*) und andere (fon Simens 2013, 92).

Der moderne Kupfergewinnungsprozess ging mit der Schaffung entsprechender Infrastruktur vor Ort einher. Als Folge war Kedabeg zu einer hochentwickelten Siedlung europäischen Typs geworden. „Gegenwärtig ist der Anblick Kedabegs, wie man ihn empfängt, wenn man aus dem Tale heraufkommend die letzte Berglehne überschritten hat und an einem alten Kirchhofe, der am Wege liegt, vorüber gegangen ist, ein sehr überraschender. Es ist das ganz europäische Bild einer romantisch gelegenen, kleinen Fabrikstadt, das sich dem Blicke darbietet, mit gewaltigen Öfen und großen Gebäuden, darunter ein christliches Bethaus, eine Schule und ein europäisch eingerichtetes Wirtshaus; auch eine über einen hohen Viadukt führende Eisenbahn ist vorhanden, welche die ungefähr dreißig Kilometer entfernte Hüttenfiliale Kalakent mit Kedabeg und dem benachbarten Erzberge verbindet. Dieser merkwürdige Anblick einer modernen Kulturstätte mitten in der Wildnis hat Kedabeg förmlich zu einer Wallfahrtsstätte für die Landesbewohner bis tief nach Persien hinein gemacht“ (fon Simens 2013, 89). Das

vergleicht von Siemens mit jenem Anblick, den er vor 25 Jahren gesehen hatte (fon Simens 2013, 89):

„Außer dem hölzernen Direktorialgebäude, das sich auf einer dominierenden Höhe dem Auge zeigte, waren nur wenige Hütten- und Verwaltungsgebäude sichtbar. Die Arbeiterwohnungen waren nur durch Rauchstellen an den Bergabhängen kenntlich, denn sie bestanden sämtlich aus Erdhöhlen.“

In Werner von Siemens' Memoiren werden auch über Maßnahmen sozialen Charakters in dieser europäisch gewordenen Stadt berichtet. Ebenso gibt es interessante Berichte über den Bau von Wohnhäusern für die Arbeiter und deren Umzug in diese Häuser. „Man rühmt die Kühle der unterirdischen Behausungen im Sommer und ihre Wärme im Winter, und es hat der Hüttendirektion zu Kedabeg viel Mühe gekostet, die asiatischen Arbeiter an Steinhäuser zu gewöhnen. [...] Als einige einfache Arbeiterhäuser gebaut und es gelungen war, einige Arbeiterpaare darin einzuquartieren, fanden die Frauen bald Gefallen an der größeren Bequemlichkeit und Annehmlichkeit der Wohnungen. Auch den Männern behagte es, daß sie nicht mehr fortwährend Vorkehrungen für die Regensicherheit ihrer Dächer zu treffen brauchten. [...] [E]s dauerte gar nicht lange, so trat ein allgemeiner Zudrang zu den Arbeiterwohnungen ein, der allerdings dazu nötigte, für alle ständigen Arbeiter Häuser zu bauen“ (fon Simens 2013, 91-92). Gerade das wurde einer der Hauptfaktoren, die ein ständiges Arbeiterkontingent für das Bergwerk sicherten. Es war beispielsweise eine Neuerung, dass diese Häuser nach täglichem Betriebsende im Bergwerk mit Strom versorgt wurden. Das Krankenhaus, Apotheke, Kulturhaus, Fachschule und dergleichen des Werkes leisteten entsprechende Dienste.

Es ist bemerkenswert, dass in Werner von Siemens' Erinnerungen die in der aserbajdschanischen Geschichte berühmten Kedabeg-Streiks aus den 70er, 80er Jahren des 19.

Jahrhunderts nicht erwähnt werden. Er berichtet in seinen Erinnerungen allerdings, dass Arbeiter, die als „beste und zuverlässigste“ gelten, auch die „Räuberei“ betreiben. „Grubenarbeiter, die Jahre lang fleißig und [...] fast ohne Unterbrechung gearbeitet hatten, [verschwanden] plötzlich, wenn sie Geld genug erspart, um sich Waffen und ein Pferd zu beschaffen. Bisweilen kehrten sie nach längerer Zeit wieder zurück. Man wußte, daß sie in der Zwischenzeit Räuberei getrieben, doch hinderte sie das nicht, wieder tüchtige Arbeiter zu werden, wenn sie bei der Räuberei Unglück gehabt oder die Lust daran verloren hatten“ (fon Simens 2013, 84-85). Der Autor vergleicht die Mitglieder der Räuberbanden – einer Kampfaktik gegen den Zarismus – mit mittelalterlichen Rittern. Er ergeht sich über das Räubertum und betont das Scheitern der zaristischen Gegenmaßnahmen dagegen in der Region (fon Simens 2013, 84):

„Es ist der russischen Regierung bis auf den heutigen Tag nicht gelungen, das Räuberunwesen im Kaukasus ganz auszurotten. Die Tataren [Aserbajdschaner - *S.H.*] der Steppe und der angrenzenden Berglandschaften können trotz harter Strafen nicht davon lassen. [...] Dieses immer von neuem wieder auftauchende kaukasische Räuberthum hat seine tiefere Begründung in den Lebensgewohnheiten und Anschauungen der Bevölkerung eines Landes, in welchem das Waffentragen noch den Stolz des Mannes bildet. Das Räubern wird dort mehr als unerlaubter Sport, denn als gemeines Verbrechen betrachtet. Wie Ritter im Mittelalter es mit ihrer Würde für vereinbar hielten, dem Krämer auf der Landstraße seine Waren fortzunehmen und die Bürger der Städte zu brandschatzen, so sehnt sich der kaukasische Tatar [Aserbajdschaner - *S.H.*] danach, als freier Mann auf schnellem Roß durch Wälder und Steppe zu streichen und mit Gewalt zu nehmen, was ihm in den Weg kommt.“

In den Memoiren gibt es auch interessante Berichte – neben den Regionen und Ländern (Türkei, Georgien, Russland, Ukraine), die der Autor durchreist, über die Flora und Fauna, das Klima, die Landschaft einzelner Regionen des nördlichen Aserbaidschans sowie über die Sitten und Gebräuche, Siedlungsgebiete und dergleichen der einheimischen Bevölkerung und der zu unterschiedlichen Zeiten im Lande siedelnden kleinen Völker. Werner von Siemens lobt auch die unserem Volk eigene hohe Gastfreundschaft, wenn er sich an einen Besuch bei einem lokalen Fürsten erinnert.

Die Memoiren berichten ausführlich auch über Baku und andere Städte unseres Landes, einschließlich Kedabeg, Annenfeld,¹ Helenendorf.²

Man kann zu den Aspekten, die die Bedeutung der Memoiren noch wertvoller machen, die Bilder- und Karteneinschübe zählen, die den damaligen Anblick Kedabegs bzw. die geographische Lage der vom Siemens & Halske Unternehmen gebauten Indo-Europäischen Telegrafienlinie zeigen. Die 1868 zwischen den Kalakent-/Kedabeg-Werken und Gandscha gebaute 60 Werst lange Sondertelegraphenlinie hat die Gebirgsregion mit den Städten Baku, Nucha (Scheki), Nachitschewan und Tiflis verbunden (Istorija Azerbajdžana 1960, 235). Die Karten in den Memoiren zeigen auch eine Verbindung der Sonderlinie zur Indo-Europäischen Telegrafienlinie (von Siemens 1966, 236, 286-287).

Abgesehen von manchen subjektiven Eindrücken von Werner von Siemens über die einheimische Bevölkerung sind seine Memoiren insgesamt eine wertvolle Primärquelle für die Erforschung der Geschichte der aserbajdschanischen Region Kedabeg.

¹ Damit wird das heutige Rayon Schemkir gemeint.

² Damit ist das heutige Rayon Göygöl gemeint.

Literatur

Ismailzade, G. S.: Rol' nemcev v stanovlenii i razvitii archeologičeskoj nauki v Azerbajdžana. Materialy Pervoj Meždunarodnoj Naučnoj Konferencii „Kavkazskie nemcy – nemcy na Kavkaze do Pervoj Mirovoj vojny“, 22-25 sentjabrja 1997, Baku – Gjandža [Die Rolle der Deutschen bei der Entstehung und Entwicklung der Archäologie in Aserbaidschan. Dokumente der Ersten Internationalen Fachkonferenz „Kaukasusdeutsche – Deutsche im Kaukasus bis zum Ersten Weltkrieg“, 22.-25. September 1997, Baku - Gandscha], Baku: Elm 2001.

Istorija Azerbajdžana [Geschichte Aserbaidschans], Bd. 2, Baku 1960.

Kovalenko, I. B./ A. A. Egonskij: Elektroenergetika. Proizvodstvo elektroenergii, Učebnoe pososbie [Elektroenergiewirtschaft. Erzeugung elektrischer Energie, Lehrbuch], Krasnojarsk 2006.

Naqel, Volfram/Yeva Ştormenqer: Qalakənd. Cənubi Qafqazın Kirovabad (Yelizavetpol) ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları [Kalakent. Früheisenzeitliche Grabfunde aus dem transkaukasischen Gebiet von Kirovabad/Jelisavetopol]. Baku: „Diplomat“ nəşriyyatı 1999.

Sumbatzade, A. S.: Promyšlennost' Azerbajdžana v XIX v. [Die Industrie Aserbaidschans im 19. Jahrhundert], Baku 1958.

von Siemens, Werner: Lebenserinnerungen, 17. veränderte Auflage, München: Prestel Verlag 1966.

fon Simens, Verner: Qafqaz səyahətləri [Kaukasusreisen], Baku: Turxan NPB 2013.

Xalq qəzəti [Zeitung „Volk“], 01.02.1997; Azərbaycan qəzəti [Zeitung „Aserbaidschan“], 01.02.1997.

KAUKASUSREISEN¹

Ankauf der Kupfermine Kedabeg 1864

Schon vor Ausführung der Indo-Europäischen Linie war unser Petersburger Geschäft von der russischen Regierung mit dem Bau und der Remonte mehrerer Telegraphenlinien im kaukasischen Rußland beauftragt worden und hatte aus diesem Grunde eine Filiale in Tiflis errichtet, deren Leitung meinem Bruder Walter übertragen wurde. Als sich diesem nach Vollendung der Regierungsbauten später keine hinreichende Beschäftigung mehr bot, brachte er uns im Jahre 1864 den Ankauf einer reichen Kupfermine des Kaukasus, zu Kedabeg bei Elisabethpol, in Vorschlag. Da der Bergwerksbetrieb in den Rahmen der geschäftlichen Tätigkeit unserer Firmen nicht hineinpaßte, gaben Bruder Karl und ich ihm privatim das zum Ankauf und Betriebe erforderliche, ziemlich niedrig veranschlagte Kapital.

Das Kupferbergwerk Kedabeg ist uralte; es wird sogar behauptet, daß es eins der ältesten Bergwerke sei, aus denen bereits in prähistorischer Zeit Kupfer gewonnen wurde. Dafür spricht schon seine Lage in der Nähe des großen Goktscha-Sees und des von dem westlichen Ufer desselben aufsteigenden Berges Ararat, eine Gegend, die ja vielfach als die Wiege der Menschheit betrachtet wird; eine Sage erzählt sogar, das schöne Tal des Schamchorflusses, welches zum Waldreviere des Bergwerks gehört, sei der Ort des biblischen Paradieses gewesen. Jedenfalls zeugt für das Alter des Bergwerksbetriebes die Unzahl alter Arbeitsstätten, die den Gipfel des erzführenden Berges krönen, ferner das Vorkommen gediegenen Kupfers und endlich der Umstand, daß in der Nähe Kedabegs ausgedehnte

¹ Es handelt sich hier um einen Ausschnitt aus den Memoiren von Werner von Siemens (1816-1892), die zuerst im Jahre 1892 unter dem Titel „Lebenserinnerungen“ erschienen sind.

prähistorische Grabfelder liegen, deren Erforschung Rudolf Virchow großes Interesse zugewendet hat.

Das Bergwerk hat eine wirklich paradiesisch schöne Umgebung mit gemäßigttem Klima; es liegt etwa 800 Meter hoch über der großen kaukasischen Steppenebene, die sich vom Fuße des als Goktscha-Kette bezeichneten Ausläufers des kleinen Kaukasus bis an das Kaspische Meer hinzieht. Der Betrieb desselben kam, als der uralte, auf die Verarbeitung der zu Tage tretenden Erze gerichtete Pingenbau nicht weiter fortgesetzt werden konnte, in die Hände der Griechen, deren schräge, treppenförmig niedergetriebenen Schachte, aus denen sie auf dem Rücken Erze und Wasser hinaustrugen, zur Zeit der Übernahme durch Bruder Walter noch im Betriebe waren. Der Bergbau nach modernen Prinzipien wurde von uns mit sehr sanguinischen Erwartungen, wie das bei derartigen Unternehmungen gewöhnlich der Fall ist, unter Leitung eines jüngeren preußischen Berg- und Hüttenmannes, des Dr. Bernoulli, begonnen. Es zeigte sich aber bald, daß bedeutende Schwierigkeiten zu überwinden waren und große Geldsummen aufgewendet werden mußten, um einen lohnenden Betrieb des Werkes herbeizuführen. Dies ist auch erklärlich, wenn man sich vorstellt, daß das Werk etwa 600 Kilometer vom Schwarzen Meere entfernt liegt und mit demselben damals weder durch Eisenbahn noch ordentliche Straßen in Verbindung stand, daß alle für das Bergwerk und die zu erbauende Kupferhütte erforderlichen Materialien bis auf die feuerfesten Steine, die es im Kaukasus noch nicht gab, aus Europa bezogen werden mußten, und daß für das Leben einer europäischen Kolonie in dieser paradiesischen Wüste, in der Erdhöhlen als menschliche Wohnungen dienten, alle Kulturbedingungen erst zu schaffen waren.

Erste Reise in den Kaukasus 1865

Kein Wunder, daß die Höhe der Geldsummen, die das Bergwerk verschluckte, über alle Erwartung groß wurde, so daß

sich uns Brüdern bald die Frage aufdrängte, ob wir die Unternehmung fortsetzen oder wieder aufgeben sollten. Um eine Entscheidung zu treffen, entschloß ich mich im Herbst des Jahres 1865, selbst nach dem Kaukasus zu reisen und mich durch den Augenschein über die Sachlage zu unterrichten. Ich zähle diese kaukasische Reise zu den angenehmsten Erinnerungen meines Lebens. Ein stilles Sehnen nach den Urstätten menschlicher Kultur hatte ich stets empfunden, und Bodenstedts glühende Schilderungen der üppigen kaukasischen Natur hatten dieses Sehnen nach dem Kaukasus geleitet und längst den Wunsch in mir rege gemacht, ihn kennen zu lernen. Für die Reise sprach noch, daß ich durch den nach so schweren Leiden erfolgten Tod meiner geliebten Frau geistig und körperlich sehr angegriffen war und einer Auffrischung dringend bedurfte.

So reiste ich denn Anfang October 1865 über Pest nach Basiasch, wo ich mich auf einem der schönen Donaudampfer nach Tschernowoda einschiffte, um von da über Küstendsche zu Schiff nach Konstantinopel zu fahren. Auf dem Schiff interessierte es mich, mit dem berühmten Omer Pascha, dem damaligen türkischen Seraskier zusammenzutreffen. Da er sich nach Unterhaltung sehnte, wurden wir bald näher miteinander bekannt; ihm gefielen meine Havanna-Zigarren und mir sein Tschibuk, den er mir durch seinen Sklaven stets von neuem stopfen ließ. Omer Pascha war früher Sergeant in der österreichischen Armee gewesen, dann zu den Türken übergegangen, hatte ihren Glauben angenommen und sich im Kriege mit Rußland schnell emporgeschwungen. Die Einnahme von Montenegro, das bis dahin für unüberwindlich gegolten, brachte ihn schließlich an die Spitze des türkischen Heeres. Er kam eben von einer längeren Reise nach Wien und Paris zurück. Meinen Versuchen, ihn zu Erzählungen seiner Kriegstaten zu bringen, wich er leider immer aus. Die Erinnerungen an die Siege, die er in Wien und Paris über die Damen des Balletts und der Oper errungen hatte, schienen ihm angenehmer zu sein als die seiner

Kriegstaten. Nur über den von ihm erwarteten künftigen Krieg des Orients gegen den Westen Europas äußerte er sich und zwar sehr sanguinisch. Ein gewaltiges türkisches Reiterheer, so meinte er, würde den Okzident wie in früheren Zeiten überfluten und jeden Widerstand niederreiten. Für einen türkischen Generalissimus kam mir diese Anschauung doch etwas kindlich vor. Von der öffentlichen Meinung in der Türkei schien er sich recht abhängig zu fühlen, wie sich bei einem kleinen Reiseunfall offenbarte, den wir zu bestehen hatten. Die Maschine unseres Schiffes hatte beim Passieren des Eisernen Tores Schaden gelitten, und wir waren gezwungen, in Orsova zu übernachten, um denselben reparieren zu lassen. Infolgedessen kamen wir mit einiger Verspätung in Küstendsche an und erfuhren zu unserm Schrecken, daß der zweimal wöchentlich von dort nach Konstantinopel gehende Dampfer die Ankunft unseres Zuges nicht abgewartet hatte. Die Aussicht, mehrere Tage in dem traurigen Orte liegen zu bleiben, war uns allen, insbesondere auch dem Seraskier, höchst unangenehm. Unter meiner Führung ging daher eine Deputation der Reisegesellschaft zu ihm und bat, er möge die Dampfschiffahrtsgesellschaft veranlassen, einen vorhandenen kleinen Dampfer dem bereits abgegangenen mit uns nachzusenden. Er lehnte dies indessen aus nicht recht verständlichen Gründen ab. Mir persönlich sagte er aber später, er könnte das seiner Stellung wegen nicht, denn wenn die Dampfschiffgesellschaft seiner Aufforderung nicht Folge leistete, so würden alle Paschas im ganzen Türkenreiche sagen: »Haha! Omer Pascha hat etwas befohlen, aber man hat ihm nicht gehorcht, haha!« – dem dürfe er sich nicht aussetzen.

Konstantinopel

Der Bosphorus, das Marmarameer, die süßen Wasser, das unvergleichlich schön gelegene Konstantinopel – das alles ist so oft schön beschrieben und mit Andacht gelesen worden, daß ich besser davon schweige. Trotz der Herrlichkeit und Großartigkeit

seiner Lage, die auf den ersten Blick verrät, daß es an einem für die Weltherrschaft prädisponierten Platze liegt, macht Konstantinopel mit dem gegenüberliegenden Pera von der See aus betrachtet keinen eigentlich freundlichen oder erhebenden Eindruck. Niemand wird sagen: »ich habe Konstantinopel gesehen und kann nun sterben!« Die überall, oft in größeren Gruppen zwischen den Häusern hervorragenden dunkeln Zypressen, mit denen der Türke seine Grabstätten schmückt, mögen es sein, die dem Anblick der Stadt trotz der herrlichen Umgebung etwas Düsteres verleihen, es mag auch der geistige Widerschein der trüben Geschichte der Stadt sein oder die Ahnung, daß der Kampf um Konstantinopel dereinst Europa in Flammen setzen wird – kurz, der Anblick Konstantinopels erregt wohl unsere Bewunderung, aber er entzückt uns nicht wie der Neapels oder mancher anderen schön gelegenen Stadt. Auch die hervorragenden Bauwerke, wie die Gebäude des alten Serails am goldenen Horn und selbst die Hagia Sophia, haben nichts Anregendes oder Erfreuliches, wenn sie auch durch ihre Masse imponieren. Die Kuppel der alten Sophienkirche ragt zwar mächtig über das Häusermeer empor, doch man sieht auch nur die Kuppel mit ihren von weitem unförmlich aussehenden, schmucklosen Pfeilern.

Die Sophia ist ohne Rücksicht auf den äußeren Anblick ganz auf die Schönheit des Inneren berechnet. Diese Schönheit ihres Inneren ist dafür aber auch über alle Begriffe groß und erhaben. Es hat niemals ein Bauwerk oder irgendein Kunstwerk, ja kaum eine der hervorragendsten Naturschönheiten einen so überwältigenden Eindruck auf mich gemacht, wie die Kuppel der Sophia von innen gesehen. Man vergißt bei ihrem Anblicke ganz die schwere Last der Decke, die den weiten, unten quadratischen Raum überspannt, und empfängt den Eindruck, als sei die Kuppel ein über dem großen, oben offenen Raume gewichtlos schwebendes, ganz schwach gewölbtes Spitzentuch, das nur mit den seinen Ausläufern der Spitzenzacken die

Rundung berührt. Diese Täuschung wird dadurch erzeugt, daß die Kuppel auf einer Menge kurzer und schmaler Pfeiler ruht, zwischen denen das blendende Licht eintritt und die Basis der Pfeiler als Spitzen erscheinen läßt. Ich habe mich dem Zauber, den diese schwebende Decke auf mich ausübte, nur schwer entziehen können und muß gestehen, daß die hochgewölbte Peterskuppel mit ihrer schweren Auflage und massiven Symmetrie später keinen besonderen Eindruck auf mich gemacht hat. Man wundert sich in der Peterskirche, daß sie so viel größer ist, als sie scheint, während die Hagia Sophia umgekehrt größer erscheint, als sie in Wirklichkeit ist, und so den Beschauer selbst zur Bewunderung dieser erhabenen und in keiner Weise bedrückenden Größe hinreißt.

Trapezunt

Es freute mich während meines Aufenthaltes in Konstantinopel verschiedene der Instruktionsoffiziere anzutreffen, die schon unter Friedrich Wilhelm III. zur Reorganisation der türkischen Armee dahin gesandt waren, und unter ihnen einige zu finden, die ich aus meiner Militärzeit noch kannte. Diese Offiziere waren ohne Ausnahme Christen und gute Deutsche geblieben, während die mit ihnen nach Konstantinopel gegangenen Unteroffiziere zum Teil Mohammedaner geworden und infolgedessen bereits zu höheren Rangstufen in der Armee erhoben waren. Ein solcher Renegat begegnete mir in Trapezunt, wohin ich mit dem nach Poti gehenden Dampfer weiter reiste, nachdem ich mich nur wenige Tage in Konstantinopel aufgehalten hatte. Ich besuchte daselbst den preußischen Konsul, Herrn von Herford, der mir von Berlin her wohlbekannt war. Dieser hielt es für passend, daß ich dem dortigen Pascha, der mit der Spezialmission des Baues einer Chaussee nach Persien betraut war, einen Besuch abstattete. Auf die Anfrage, ob der Pascha geneigt wäre, uns zu empfangen, kam die Antwort, derselbe sei augenblicklich in seinem Harem

damit beschäftigt, Sklavinnen zu besichtigen, die ihm zum Kauf angeboten wären, er wolle uns aber nach Verlauf einer Stunde in seiner Reitbahn empfangen. Als der Konsul mich ihm dort vorstellte, kam mir der schlanke, blonde Mann, der noch im kräftigsten Alter stand, etwas bekannt vor. Dem Pascha mußte es mit mir ähnlich ergehen; er blickte mich längere Zeit forschend an und fragte dann, ob ich früher preußischer Offizier gewesen sei und in Magdeburg in Garnison gestanden habe. Als ich beides bejahte, fragte er, ob ich mich daran erinnerte, vor etwa zwanzig Jahren einmal den Auftrag gehabt zu haben, den Blitzableiter eines in den Festungswerken gelegenen Pulvermagazins zu besichtigen; er sei der Pionier-Sergeant gewesen, der mich hingeführt hätte. Mir war die Sache nur dunkel in Erinnerung, ich mußte aber das gute Physiognomie-Gedächtnis des Paschas bewundern. Als der Konsul darauf des großen technischen Werkes gedachte, das der Pascha auszuführen habe, schlug dieser vor, einen Ritt auf der neuen Chaussee mit ihm soeben zum Kauf gebrachten arabischen Pferden zu machen, ein Vorschlag, dem ich mit Vergnügen zustimmte. Es war ein herrlicher Ritt, den wir auf den edlen Tieren in schneller Gangart, erst am Ufer des Meeres, dann in einem reizenden Tale mit üppiger Vegetation auf dem Reitwege der wirklich schön gebauten Straße machten. Als etwa eine Stunde so vergangen war, verengte sich das Tal, und die Chaussee schien mit ihm eine scharfe Wendung auszuführen. Da mäßigte der Pascha den Lauf seines Rosses und meinte, der Abend sei schon weit vorgeschritten und er müsse umkehren, da noch Geschäfte abzuwickeln seien. Vielleicht war der Sklavinnenkauf noch nicht ganz abgeschlossen, wie der Konsul mir zuflüsterte. Mich überkam aber eine große Neugier zu sehen, wie sich das Terrain hinter der Wendung des Tales entwickeln würde, und ich rief dem Pascha zu, ich möchte nur noch um die Ecke einen Blick werfen, weil die schöne Landschaft mich interessierte. Als ich nun in gestrecktem

Galopp diese Ecke erreichte, fand ich zu meinem großen Erstaunen, daß die Chaussee dort zu Ende war. Natürlich kehrte ich sofort um und hatte in wenigen Minuten die auf dem Rückwege begriffene Gesellschaft wieder eingeholt. Der Pascha sah mich offenbar mit einigem Mißtrauen an, doch ich war so erfüllt von der schönen Aussicht, die ich hinter der Ecke genossen hätte, daß er sich bald wieder beruhigte und sehr freundlich von mir als altem Bekannten Abschied nahm. Der Konsul fragte mich aber später, ob ich auch das Ende der Chaussee gesehen, die Fortsetzung habe der Pascha in die Tasche gesteckt!

Trapezunt ist herrlich gelegen am Fuße des längs der ganzen Küste ziemlich steil und zerrissen abfallenden armenischen Hochplateaus. Die Schönheit seiner Lage wird durch die außerordentliche Üppigkeit des Baum- und Pflanzenwuchses, die dem Ganzen seinen Charakter gibt, noch ungemein erhöht. Vielleicht würde ich indes von der Stadt in noch höherem Grade entzückt worden sein, hätte nicht Bodenstedts begeisterte Schilderung meine Erwartungen allzu hoch gespannt. Von Trapezunt ging die Reise am folgenden Tage bei schönstem Wetter weiter an dem steilen, schön geformten Ufer entlang. Wir fuhren an Cerasunt, der berühmten Kirschenstadt vorüber, von deren Höhen die Zehntausend Xenophons das wogende Meer erblickt und ihr Thalatta gerufen haben. In Batum erreichte unser Schiff das Endziel seiner Fahrt; von dort wurden wir in einem kleinen Küstendampfer nach dem hafenlosen Poti übergeführt.

Batum hat einen zwar nur kleinen, aber durchaus sicheren und selbst bei schlechtem Wetter leicht zugänglichen Hafen und eine sehr schöne Lage mit bewaldetem, bergigem Hinterlande, während Poti an der Mündung des Rion, des Phasis der Alten, in einer weiten, sumpfigen Ebene liegt und gar keinen geschützten Hafen, sondern nur eine Reede besitzt, die des flachen Wassers wegen bei windigem Wetter von den Schiffen gemieden werden

damit beschäftigt, Sklavinnen zu besichtigen, die ihm zum Kauf angeboten wären, er wolle uns aber nach Verlauf einer Stunde in seiner Reitbahn empfangen. Als der Konsul mich ihm dort vorstellte, kam mir der schlanke, blonde Mann, der noch im kräftigsten Alter stand, etwas bekannt vor. Dem Pascha mußte es mit mir ähnlich ergehen; er blickte mich längere Zeit forschend an und fragte dann, ob ich früher preußischer Offizier gewesen sei und in Magdeburg in Garnison gestanden habe. Als ich beides bejahte, fragte er, ob ich mich daran erinnerte, vor etwa zwanzig Jahren einmal den Auftrag gehabt zu haben, den Blitzableiter eines in den Festungswerken gelegenen Pulvermagazins zu besichtigen; er sei der Pionier-Sergeant gewesen, der mich hingeführt hätte. Mir war die Sache nur dunkel in Erinnerung, ich mußte aber das gute Physiognomie-Gedächtnis des Paschas bewundern. Als der Konsul darauf des großen technischen Werkes gedachte, das der Pascha auszuführen habe, schlug dieser vor, einen Ritt auf der neuen Chaussee mit ihm soeben zum Kauf gebrachten arabischen Pferden zu machen, ein Vorschlag, dem ich mit Vergnügen zustimmte. Es war ein herrlicher Ritt, den wir auf den edlen Tieren in schneller Gangart, erst am Ufer des Meeres, dann in einem reizenden Tale mit üppiger Vegetation auf dem Reitwege der wirklich schön gebauten Straße machten. Als etwa eine Stunde so vergangen war, verengte sich das Tal, und die Chaussee schien mit ihm eine scharfe Wendung auszuführen. Da mäßigte der Pascha den Lauf seines Rosses und meinte, der Abend sei schon weit vorgeschritten und er müsse umkehren, da noch Geschäfte abzuwickeln seien. Vielleicht war der Sklavinnenkauf noch nicht ganz abgeschlossen, wie der Konsul mir zuflüsterte. Mich überkam aber eine große Neugier zu sehen, wie sich das Terrain hinter der Wendung des Tales entwickeln würde, und ich rief dem Pascha zu, ich möchte nur noch um die Ecke einen Blick werfen, weil die schöne Landschaft mich interessierte. Als ich nun in gestrecktem

Galopp diese Ecke erreichte, fand ich zu meinem großen Erstaunen, daß die Chaussee dort zu Ende war. Natürlich kehrte ich sofort um und hatte in wenigen Minuten die auf dem Rückwege begriffene Gesellschaft wieder eingeholt. Der Pascha sah mich offenbar mit einigem Mißtrauen an, doch ich war so erfüllt von der schönen Aussicht, die ich hinter der Ecke genossen hätte, daß er sich bald wieder beruhigte und sehr freundlich von mir als altem Bekannten Abschied nahm. Der Konsul fragte mich aber später, ob ich auch das Ende der Chaussee gesehen, die Fortsetzung habe der Pascha in die Tasche gesteckt!

Trapezunt ist herrlich gelegen am Fuße des längs der ganzen Küste ziemlich steil und zerrissen abfallenden armenischen Hochplateaus. Die Schönheit seiner Lage wird durch die außerordentliche Üppigkeit des Baum- und Pflanzenwuchses, die dem Ganzen seinen Charakter gibt, noch ungemein erhöht. Vielleicht würde ich indes von der Stadt in noch höherem Grade entzückt worden sein, hätte nicht Bodenstedts begeisterte Schilderung meine Erwartungen allzu hoch gespannt. Von Trapezunt ging die Reise am folgenden Tage bei schönstem Wetter weiter an dem steilen, schön geformten Ufer entlang. Wir fuhren an Cerasunt, der berühmten Kirschenstadt vorüber, von deren Höhen die Zehntausend Xenophons das wogende Meer erblickt und ihr Thalatta gerufen haben. In Batum erreichte unser Schiff das Endziel seiner Fahrt; von dort wurden wir in einem kleinen Küstendampfer nach dem hafenslosen Poti übergeführt.

Batum hat einen zwar nur kleinen, aber durchaus sicheren und selbst bei schlechtem Wetter leicht zugänglichen Hafen und eine sehr schöne Lage mit bewaldetem, bergigem Hinterlande, während Poti an der Mündung des Rion, des Phasis der Alten, in einer weiten, sumpfigen Ebene liegt und gar keinen geschützten Hafen, sondern nur eine Reede besitzt, die des flachen Wassers wegen bei windigem Wetter von den Schiffen gemieden werden

muß. Dreimal hat die russische Regierung bereits den kostspieligen Versuch gemacht, einen Hafendamm daselbst ins Meer zu treiben, um den Schiffen einigen Schutz zu gewähren, aber alle diese Versuche sind vergeblich gewesen. Die böse Welt behauptet, den ersten, hölzernen Damm hätte der Bohrwurm, den zweiten, aus Zement gefertigten hätte das Seewasser, und den dritten, aus Granit erbauten hätten die Generale gefressen. Wenn auch die letztere Behauptung nur als ein schlechter Witz anzusehen ist, denn in Wirklichkeit verhinderten die großen Kosten des Steindammes den Weiterbau, so illustrieren diese wiederholten Mißerfolge doch die für Rußland gegebene Notwendigkeit, den einzigen brauchbaren Hafen der Küste, Batum, zu erwerben, weil daran die Kulturentwicklung des ganzen kaukasischen Besitzes hing. Schon der alleinige Erwerb Batums würde für Rußland ein hinreichendes Äquivalent der Kosten des letzten türkischen Krieges gewesen sein.

Tiflis

In Poti empfing mich mein Bruder Walter, in dessen Begleitung ich nun die Reise nach Tiflis fortsetzte, die damals und auch noch drei Jahre später, als ich zum zweiten Male nach Kedabeg reiste, mit großen Beschwerden verknüpft war. Man fuhr zunächst mit einem Flußdampfer den Rion hinauf bis Orpiri, einem Orte, der ausschließlich von einer russischen, aus lauter bartlosen Männern bestehenden Sekte bewohnt wurde, die aus dem ganzen russischen Reiche dorthin geschafft war. Abgesehen von dem interessanten Gewirre der verschiedenartigsten Nationalitäten und Sprachen an Bord des Schiffes war die einzige Merkwürdigkeit, welche die Fahrt auf dem Rion bot, der Anblick eines wirklich undurchdringlichen, sumpfigen Urwaldes auf beiden Ufern des Flusses.

Von Orpiri fuhren wir zu Wagen nach Kutais, dem alten Kolchis, das am Abhange eines den großen mit dem kleinen

Kaukasus verbindenden Gebirgszuges an der Grenze der Rionebene in freundlicher, schöner Umgebung gelegen ist. Hoch über Kutais thront ein von alters her berühmtes Kloster, Namens Gelati, das für eines der ältesten der Christenheit gehalten wird und auf einem schon in grauer Vorzeit geheiligten Orte erbaut sein soll. Auf meiner zweiten Reise besuchte ich es und fand mich für die Mühen eines anstrengenden Rittes, der mich zu dem einige Tausend Fuß hoch liegenden Kloster hinaufführte, reich belohnt. Das jetzt größtenteils in Trümmer zerfallene, auf einem herrlichen Aussichtspunkte gelegene Kloster ist besonders berühmt durch einen kleinen Tempel, welcher auf vier Granitsäulen ruht, deren jede einem eigenen Baustile angehört. Dieser Tempel soll aus einer uralten Zeitperiode stammen, wie man überhaupt das Alter vieler Baureliquien im Kaukasus nicht wie in Europa nach Jahrhunderten, sondern nach Jahrtausenden rechnet. Mag dies auch vielfach übertrieben sein, so deutet doch alles, was man sieht und hört, darauf hin, daß man sich im Kaukasus auf einem der Ursitze menschlicher Kultur befindet.

Heute ist Kutais Eisenbahnstation, und man fährt bequem in einem Tage von Poti oder Batum nach Tiflis. Damals war man glücklich, wenigstens eine neue Chaussee über das Suram-Gebirge zu haben, wodurch die früher sehr beschwerliche Reise wesentlich erleichtert wurde. Der Übergang über den Suram war dafür außerordentlich romantisch und bot ganz entzückende Partien. Das Unterholz des Waldes und der Waldblößen besteht hier durchgängig aus Rhododendron und der baumartigen, gelbblühenden Azalie des Kaukasus, beides Pflanzen, die während der Blütezeit einen bezaubernd schönen Anblick gewähren und die Luft mit betäubendem Dufte erfüllen. Denkt man sich dazu schroffe, oft mehrere hundert Meter fast senkrecht aufstrebende Felswände, die vielfach von unten bis oben mit mächtigem altem Efeu berankt sind, so kann man sich einen Begriff von den Reizen dieser Landschaft machen.

Dagegen hat die Grusinische Hochebene, in die man nach Überschreitung des Surams gelangt, und in der die Straße nach Tiflis, fast beständig dem Laufe des Kur folgend, weiterführt, keine besonderen Schönheiten; sie ist steinig, vielfach zerklüftet und arm an Vegetation. Doch wird man durch die immer wieder auftauchende Ansicht der Kette von Schneehäuptern des großen Kaukasus, die schon vom Meere aus einen so herrlichen Anblick gewährt, mit der sterilen Umgebung versöhnt.

Das vom Kur in tief eingeschnittenem Flußbette durchströmte Tiflis liegt nach Norden an eine steil abfallende Bergwand angelehnt, die wohl hauptsächlich Schuld daran ist, daß es im Sommer ganz unerträglich heiß in der Stadt wird. Daher besitzt auch jeder Bewohner von Tiflis, der es irgend ermöglichen kann, für die heiße Zeit eine zweite, einige tausend Fuß höher gelegene Wohnung, die er nur verläßt, um Geschäftsbesuche in der Stadt zu machen. Eigentlich besteht Tiflis aus zwei ganz verschiedenen Städten, der oberen, europäischen und der unteren, asiatischen Stadt, die beide durch scharfe Grenzen voneinander geschieden sind. Das europäische Tiflis nennt sich gern und mit Stolz »das asiatische Paris« oder beansprucht doch diesen Ehrentitel unmittelbar hinter Kalkutta. In der Tat sieht es ganz europäisch aus und wird auch überwiegend von Russen und Westeuropäern bewohnt; in diesem Teile liegen die kaiserliche Residenz, das Theater und sämtliche Regierungsgebäude. Die angrenzende Stadt ist dagegen nach Ansehen und Bevölkerung wirklich rein asiatisch. Der Grund, weshalb Tiflis ein uralter Kultursitz geworden ist, wird wohl in den berühmten Thermen zu suchen sein, die für den Orientalen eine noch höhere Bedeutung haben als für den Okzidental.

Erlebnisse im Kaukasus

Von Tiflis führte unser Weg auf ziemlich guter Chaussee weiter nach Axtapha, wo die Straße nach Baku über Elisabethpol von der zum Goktscha-See und nach Persien sich trennt und

die große, bis zum Kaspischen Meere sich erstreckende Steppe ihren Anfang nimmt. Der hohen Temperatur wegen wollten wir unsere Reise von dort am frühen Morgen fortsetzen und bestellten die Pferde zu drei Uhr früh. Der Posthalter widersetzte sich dem aber energisch, da eine Räuberbande die Gegend unsicher machte. Es ist der russischen Regierung bis auf den heutigen Tag nicht gelungen, das Räuberunwesen im Kaukasus ganz auszurotten. Die Tataren der Steppe und der angrenzenden Berglandschaften können trotz harter Strafen nicht davon lassen. Noch jetzt, im Sommer 1890, wo ich mich rüste, mit meiner Frau und jüngsten Tochter eine dritte Reise nach Kedabeg zu machen, erhalte ich die Nachricht, daß eine Räuberbande in der Umgegend unseres Bergwerks ihr Unwesen treibe und zu umfassenden Maßregeln gegen sie Veranlassung gegeben habe.

Dieses immer von neuem wieder auftauchende kaukasische Räuberthum hat seine tiefere Begründung in den Lebensgewohnheiten und Anschauungen der Bevölkerung eines Landes, in welchem das Waffentragen noch den Stolz des Mannes bildet. Das Räubern wird dort mehr als unerlaubter Sport, denn als gemeines Verbrechen betrachtet. Wie Ritter im Mittelalter es mit ihrer Würde für vereinbar hielten, dem Krämer auf der Landstraße seine Waren fortzunehmen und die Bürger der Städte zu brandschatzen, so sehnt sich der kaukasische Tatar danach, als freier Mann auf schnellem Roß durch Wälder und Steppe zu streichen und mit Gewalt zu nehmen, was ihm in den Weg kommt. Es ist in Kedabeg, wo die Tataren zu den besten und zuverlässigsten Arbeitern gehören, vielfach vorgekommen, daß Grubenarbeiter, die Jahre lang fleißig und – da die musselmännische Sekte der Schiiten, der sie angehören, nur einen Festtag im Jahre und keinen Sonntag hat – fast ohne Unterbrechung gearbeitet hatten, plötzlich verschwanden, wenn sie Geld genug erspart, um sich Waffen und ein Pferd zu beschaffen. Bisweilen kehrten sie nach längerer Zeit wieder zurück. Man wußte, daß sie in der Zwischenzeit Räuberei

getrieben, doch hinderte sie das nicht, wieder tüchtige Arbeiter zu werden, wenn sie bei der Räuberei Unglück gehabt oder die Lust daran verloren hatten.

Die Warnungen des Posthalters zu Axtapha vermochten uns nicht zurück zu halten, wir setzten vielmehr in der kühlen, sternklaren Nacht mit schnellen Pferden unsere Reise fort und vertrauten dabei auf unsere guten Revolver, die wir zur Vorsicht schußfertig in der Hand hielten. Mein Bruder Walter aber, den die Neuheit der Lage nicht mehr so wie mich munter erhielt, konnte der Müdigkeit nicht lange widerstehen und schlief bald den Schlaf des Gerechten. Plötzlich ertönte vom Bock unseres niedrigen, federlosen Leiterwagens, auf dem der Diener meines Bruders neben dem Kutscher saß, der laute Aufschrei: »Räuber!« Gleichzeitig sah ich im Halbdunkel eine weiße Gestalt gerade auf uns zu galoppieren. Mein Bruder erwachte infolge des Geschreis und schoß, ohne sich weiter zu besinnen, seinen Revolver auf die schon dicht vor unseren Pferden befindliche und selber laut schreiende Gestalt ab, glücklicherweise ohne sie zu treffen. Wie sich bald herausstellte, war es kein Räuber, sondern ein Armenier, der sich von Räubern verfolgt wähnte und Schutz suchend auf uns losgejagt war. Die Armenier gelten im Kaukasus allgemein für sehr schlaue und gewandte Geschäftsleute, die wenig Mut haben und es vielleicht aus diesem Grunde lieben, sich auf Reisen möglichst kriegerisch auszustatten. Wie es schien, bestand die Räuberbande, die unseren Armenier erschreckt hatte, nur in seiner Einbildung. Seine Unvorsichtigkeit hätte ihm aber leicht übel bekommen können, und das wäre ganz seine eigene Schuld gewesen, da es nach Landesbrauch eine gebotene Vorsichtsmaßregel ist, Reisenden, denen man begegnet, niemals in schneller Gangart zu nahen.

Kurz nach diesem aufregenden Vorfall wurden wir durch eine merkwürdige Naturerscheinung erfreut. Es tauchte plötzlich am Horizonte der unbegrenzten Steppe gerade vor uns eine glänzende Lichterscheinung auf; sie strahlte in prachtvollem,

vielfarbigem Lichte, unterschied sich von einem Meteor aber dadurch, daß sie unbeweglich an derselben Stelle des Himmels verharrte. Wir zerbrachen uns den Kopf über die Ursache der Erscheinung, die wir nur der einer Fallschirmrakete mit Buntfeuer vergleichen konnten. Sie wurde aber bald schwächer und schrumpfte nach kurzer Zeit zur Größe eines hellen Sternes zusammen. Es war die aufgehende Venus, welche durch die Steppenebel und das Dunkel, in das die Erde in jenen südlichen Gegenden selbst kurz vor Sonnenaufgang noch gehüllt ist, so merkwürdig vergrößert und gefärbt erschien.

Wir übernachteten in der schwäbischen Kolonie Annenfeld, die am Fuße eines steilen Bergabhanges, der zum Bergwerk Kedabeg hinausführt, nahe dem Kur in sehr fruchtbarer, aber nicht gesunder Gegend liegt oder vielmehr lag, denn die Kolonie hat später den Ort verlassen und sich etwa fünfhundert Fuß höher am Abhange des Gebirges ein neues Dorf erbaut. Es gibt im Kaukasus eine ganze Anzahl solcher schwäbischen Kolonien, ich glaube sechs oder sieben; auch Tiflis gehört dazu. Sie verdanken ihren Ursprung streng gläubigen Lutheranern aus Schwaben, die in den ersten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts in verschiedenen Zügen ihr Vaterland verließen und auf dem Landwege über Österreich und Rußland nach dem gelobten Lande wandern wollten, wo nach Meinung ihrer Führer irdische und himmlische Freuden sie erwarteten. Der russischen Regierung lag aber damals viel an der Einwanderung tüchtiger deutscher Ackerbauer im Kaukasus, sie hielt daher die Kolonnen dort an und veranlaßte sie, unter ihrem Geleit eine Kommission nach Jerusalem vorzuschicken, die erst prüfen sollte, ob dort auch wirklich passendes Land für sie zu haben sei. Als diese nach längerer Frist zurückkehrte, konnte sie nur davon abraten, den Marsch nach dem gelobten Lande fortzusetzen, und da die russische Regierung den Leuten freigebig große, schöne Landstrecken überwies, so blieben die Schwaben dort und sind auch immer die alten Schwaben geblieben, die sie zur Zeit ihrer

Auswanderung gewesen sind. Es ist überraschend, in diesen schwäbischen Niederlassungen ganz unvermittelt die unverfälschte altschwäbische Sitte und Sprache anzutreffen. Man glaubt, plötzlich in ein Schwarzwalddorf versetzt zu sein, so sehen Häuser, Straßen und Bewohner dieser Kolonien aus. Es wurde mir zwar schwer, ihre Sprache zu verstehen, da ich sie noch nicht studiert hatte, wie es jetzt nach zwanzigjähriger Ehe mit einer Schwäbin einigermaßen der Fall ist, ich hörte aber von einem echten Schwaben, daß auch er sie nur mit Mühe verstehe, da es der im Anfange des Jahrhunderts gesprochene, und nicht der heutige, durch den Einfluß der Zeit wesentlich veränderte Dialekt sei. Gleich der Sprache haben die Leute auch alle ihre Sitten und Gebräuche beibehalten, so wie sie bei ihrer Auswanderung bestanden. Sie sind gleichsam versteinert und wehren sich erbittert gegen jede Änderung.

Es scheint aber, als ob diese Unveränderlichkeit der Volkssitten und Sprachen eine allgemeine Eigenschaft des Kaukasus sei, der ein wahres Völkermosaik darstellt. Außer den größeren, scharf voneinander getrennten Völkerschaften gibt es daselbst noch eine Menge ganz kleiner, die besondere, nur schwer zugängliche Gebirgstäler bewohnen und Sprache wie Sitten, die seit undenklichen Zeiten ganz verschieden von denen aller benachbarten Völker gewesen sind, treu bewahrt haben. Ferner existieren im Kaukasus noch zahlreiche russische Kolonien, die von Sekten gebildet werden, welche der erstrebten Glaubenseinheit wegen aus ganz Rußland dorthin transportiert und in besonderen Ansiedelungen vereinigt sind. Auch diese haben nach mehr als einem halben Jahrhundert Sprache, Glauben und Sitten noch völlig unverändert beibehalten. Die verbreitetsten dieser Sekten sind die der Duchaboren und Malakaner, die sich wie die der Schwaben auf bestimmten, eigentümlich ausgelegten biblischen Aussprüchen aufgebaut haben. Es sind lauter tüchtige Arbeiter und ordentliche Leute, wenn sie nicht gerade von ihrem Fanatismus ergriffen sind. Die

Malakaner sind fast ohne Ausnahme Handwerker, vorzugsweise Tischler, die Duchaboren dagegen gute Landwirte und Fuhrleute. Die Nachbarschaft einer Duchaboren-Kolonie ist für Kedabeg stets von unschätzbarem Werte gewesen. Nur eine Zeit im Jahre versagen die Leute gänzlich; dann zieht ihre Königin von einer Kolonie zur andern und feiert mit ihnen religiöse Feste, die aber auf irdische Glückseligkeit ein recht hohes Gewicht zu legen scheinen, vielleicht nur, um den Gläubigen einen schwachen Begriff von der erhofften, unendlich größeren jenseitigen zu geben.

Von Annenfeld führt ein steiler, nicht sehr gebahnter Weg nach Kedabeg hinaus. In etwa tausend Meter Höhe erreicht derselbe eine wellige, von kleinen Bergzügen durchbrochene, fruchtbare Ebene, die früher von schönen Wäldern aus Steineichen, Linden, Buchen und anderen Laubhölzern bedeckt war. Seit die Herrschaft der Perser aufgehört hat, deren Kulturspuren man namentlich an den Trümmern ausgedehnter Bewässerungsanlagen noch vielfach erkennt, sind die Waldungen hier wie in den meisten hochgelegenen Ebenen des Landes schon gänzlich ausgerottet, weil die Hirten der Steppe im heißen Sommer, wenn das Gras verdorrt, und auch im Winter, wenn die Steppe mit Schnee bedeckt ist, ihre Herden auf die Berge treiben, um sie mit Hilfe der Wälder zu ernähren. Sie fällen zu dem Zwecke einfache Bäume und lassen das Vieh die Knospen und Zweigspitzen fressen. Auf diese Weise vernichtet eine einzige Herde oft Quadratwerste üppigen Waldes. Unserer Hüttenverwaltung hat es daher auch stets die größten Schwierigkeiten bereitet, diese verwüstenden Herden an der Zerstörung unserer Waldungen zu hindern, auf deren Erhaltung der Hüttenbetrieb in Ermangelung von Steinkohlen oder anderem Brennmaterial allein angewiesen war.

Das Hüttenwerk liegt an einem kleinen Gebirgsbache, welcher unterhalb Kedabegs in schroffem Durchbruche den Bergrücken durchschneidet, der Kedabeg von dem paradiesisch

schönen Schamchortale trennt. In dem Durchbruchstale liegen die Trümmer einer kleinen armenischen Festung, während das Schamchortal etwa in der Höhe von Kedabeg ein altes armenisches Kloster birgt, das damals noch von einigen Mönchen bewohnt wurde. Gegenwärtig ist der Anblick Kedabegs, wie man ihn empfängt, wenn man aus dem Tale heraufkommend die letzte Berglehne überschritten hat und an einem alten Kirchhofe, der am Wege liegt, vorüber gegangen ist, ein sehr überraschender. Es ist das ganz europäische Bild einer romantisch gelegenen, kleinen Fabrikstadt, das sich dem Blicke darbietet, mit gewaltigen Öfen und großen Gebäuden, darunter ein christliches Bethaus, eine Schule und ein europäisch eingerichtetes Wirtshaus; auch eine über einen hohen Viadukt führende Eisenbahn ist vorhanden, welche die ungefähr dreißig Kilometer entfernte Hüttenfiliale Kalakent mit Kedabeg und dem benachbarten Erzberge verbindet. Dieser merkwürdige Anblick einer modernen Kulturstätte mitten in der Wildnis hat Kedabeg förmlich zu einer Wallfahrtsstätte für die Landesbewohner bis tief nach Persien hinein gemacht. Damals, als ich es zum ersten Male besuchte, war das Aussehen Kedabegs freilich noch ein ganz anderes. Außer dem hölzernen Direktorialgebäude, das sich auf einer dominierenden Höhe dem Auge zeigte, waren nur wenige Hütten- und Verwaltungsgebäude sichtbar. Die Arbeiterwohnungen waren nur durch Rauchstellen an den Bergabhängen kenntlich, denn sie bestanden sämtlich aus Erdhöhlen.

Erdhöhlen dienen im östlichen Kaukasien fast ausschließlich als Wohnungen. Es sind eigentlich Holzhäuser, die in einer Grube aufgebaut und darauf mit einer meterdicken Erdschicht überdeckt werden, so daß das Ganze wie ein großer Maulwurfshügel aussieht. Inmitten der Decke ist ein Schlot vorgesehen, der dem Rauch einen Abzug aus dem einzigen inneren Raume gewährt und zugleich der einzige Lichtspender außer dem Eingange ist. Übrigens werden derartige Erdhöhlen auch ganz elegant ausgeführt. Bei einem Besuche, den ich einem

benachbarten »Fürsten« – so nennen sich die größeren Landbesitzer der Gegend – in Begleitung meines Bruders und des Hüttendirektors abstattete, wurden wir in einen ziemlich geräumigen, saalartigen Raum geführt, dessen Fußboden mit schönen Teppichen belegt war, während die inneren Wände in kulissernartig aufgehängten persischen Teppichen bestanden. Dem Diwan gegenüber befand sich die Feuerstelle, über ihr die Deckenöffnung. Hinter den Teppichen war es lebendig, und man hörte hin und wieder Frauen- und auch Kinderstimmen. Der Fürst empfing uns mit großer Zeremonie und nötigte uns auf den Diwan, während er selbst sich vor demselben niederließ. Nach einer kurzen, verdolmetschten Unterhaltung, die sich in orientalischen Höflichkeitsformeln bewegte, wollten wir wieder aufbrechen, begegneten dabei aber sehr ernstem Widerstande. Bald nach unserem Eintritte hatten wir das Blöken eines Schafes gehört und gleich vermutet, daß es uns zu Ehren geschlachtet werden sollte. In der Tat ließ der Fürst uns mit sehr ernster Miene sagen, wir würden ihn doch hoffentlich nicht so kränken, sein Haus zu verlassen, ohne seine Gastfreundschaft genossen zu haben. Wir mußten also geduldig abwarten, bis das »Schischlick« fertig war, welches darauf vor unseren Augen bereitet wurde. Es geschah diese Zubereitung in der üblichen, sehr primitiven Weise. Das Fleisch des frisch geschlachteten Hammels wurde in etwas über walnußgroße Würfel zerschnitten, die dann mit Zwischenlagen von Fettscheiben aus dem Fettschwanz des Hammels auf einen eisernen Ladestock gereiht wurden. Unterdessen war zwischen zwei Steinen ein Holzfeuer angemacht, und als von ihm nur noch glühende Kohlen geblieben, wurden die vorbereiteten Ladestöcke über die Steine gelegt und häufig gedreht. In wenigen Minuten war nun die Mahlzeit fertig, und jeder Gast zog sich nach Bedürfnis von dem ihm präsentierten, garnierten Ladestock Würfel ab. Ein solches Schischlick ist, wenn der Hammel nicht zu alt und namentlich ganz frisch geschlachtet ist, sehr zart und wohlsc-

hmeckend; es bildet bei tatarischen und grusinischen Mahlzeiten stets die Grundlage oder was man bei unsern Dinern die »*pièce de résistance*« nennt.

So wie unterirdische Fürstensitze baut man auch große unterirdische Stallungen im Kaukasus. Ich hatte solche schon während der Reise auf einer der Poststationen kennengelernt, wo ich durch Wiehern und Pferdegetrappel unter mir darauf aufmerksam wurde, daß ich auf einem Pferdestalle promenierte. Man rühmt die Kühle der unterirdischen Behausungen im Sommer und ihre Wärme im Winter, und es hat der Hüttendirektion zu Kedabeg viel Mühe gekostet, die asiatischen Arbeiter an Steinhäuser zu gewöhnen. Als dieses schließlich mit Hilfe der Frauen gelang, war damit denn auch die schwierige Arbeiterfrage gelöst. Da nämlich die Leute dort nur sehr geringe Lebensbedürfnisse haben, so liegt kein Grund für sie vor, viel zu arbeiten. Haben sie sich so viel Geld verdient, um ihren Lebensunterhalt für etliche Wochen gesichert zu haben, so hören sie auf zu arbeiten und ruhen. Es gab dagegen nur das eine Mittel, den Leuten Bedürfnisse anzugewöhnen, deren Befriedigung bloß durch dauernde Arbeitsleistung zu ermöglichen war. Die Handhabe dazu bildete der dem weiblichen Geschlechte angeborene Sinn für angenehmes Familienleben und seine leicht zu erweckende Eitelkeit und Putzsucht. Als einige einfache Arbeiterhäuser gebaut und es gelungen war, einige Arbeiterpaare darin einzuquartieren, fanden die Frauen bald Gefallen an der größeren Bequemlichkeit und Annehmlichkeit der Wohnungen. Auch den Männern behagte es, daß sie nicht mehr fortwährend Vorkkehrungen für die Regensicherheit ihrer Dächer zu treffen brauchten. Es wurde nun weiter dafür gesorgt, daß die Frauen sich allerlei kleine Einrichtungen beschaffen konnten, die das Leben im Hause gemütlicher und sie selbst für ihre Männer anziehender machten. Sie hatten bald Geschmack an Teppichen und Spiegeln gefunden, verbesserten ihre Toilette, kurz sie bekamen Bedürfnisse, für deren Befriedigung die Män-

ner nun sorgen mußten, die sich selbst ganz wohl dabei befanden. Das erregte den Neid der noch in ihren Höhlen wohnenden Frauen, und es dauerte gar nicht lange, so trat ein allgemeiner Zudrang zu den Arbeiterwohnungen ein, der allerdings dazu nötigte, für alle ständigen Arbeiter Häuser zu bauen.

Ich kann nur dringend raten, bei unseren jetzigen kolonialen Bestrebungen in gleicher Richtung vorzugehen. Der bedürfnislose Mensch ist jeder Kulturentwicklung feindlich. Erst wenn Bedürfnisse in ihm erweckt sind und er an Arbeit für ihre Befriedigung gewöhnt ist, bildet er ein dankbares Objekt für soziale und religiöse Kulturbestrebungen. Mit letzteren zu beginnen wird immer nur Scheinresultate geben.

Zweite Reise in den Kaukasus 1868

Als ich drei Jahre später Kedabeg wieder besuchte, fand ich aus der Troglodytenniederlassung bereits eine ganz ansehnliche Ortschaft europäischen Aussehens entstanden. Das Gros der Arbeiter war freilich noch nomadisierend, ist dies aber auch bis auf den heutigen Tag geblieben. Es sind Leute, die nach Beendigung der Ernte namentlich aus Persien kommen, fleißig im Bergwerke oder in der Hütte arbeiten, aber weiter ziehen, wenn sie das nötige Geld verdient haben oder die Heimat ihrer bedarf. Jedoch ist ein fester Arbeiterstamm vorhanden, der den Fortgang der notwendigen Arbeiten zu jeder Zeit sicher stellt. Die Beamten des Werkes waren stets fast ohne Ausnahme Deutsche, unter ihnen ein kleiner Teil aus den russischen Ostseeprovinzen. Die Geschäftssprache ist deshalb immer die deutsche gewesen. Es ist spaßhaft anzuhören, wenn Tataren, Perser und Russen die etwas korrumpierten deutschen Namen von Gerätschaften und Operationen und dabei auch die in den Hüttenwerken des Harzes gebräuchlichen Scheltworte radebrechen.

Der an geschwefeltem Kupfererz reiche Berg liegt in der Nähe von Kedabeg und ist durch eine sogenannte Schleppebahn

mit ihm verbunden. Außerdem ist, wie schon erwähnt wurde, eine schmalspurige Eisenbahn von uns erbaut, die tief hinein in die Holz und Holzkohlen liefernden Wälder im Flußtale des wilden Kalakentbaches zu der schön gelegenen Hüttenfiliale Kalakent und von dort weiter bis zum Holzflößplatze am Schamchor führt. Viele Jahre lang hat diese Gebirgsbahn den großen Bedarf an Brennmaterial gesichert, aber so sorgsam auch die abgeholzten Strecken stets forstmäßig wieder bepflanz wurden, schließlich drohte doch Mangel an Holz den Betrieb des Hüttenwerkes zum Stillstand zu bringen. Indes die Not selbst ist in der Regel der beste Helfer aus der Not; das bewährte sich auch hier. Es gelang uns in neuerer Zeit, wie ich glaube zuerst in der Welt, die Kohlen für den Hüttenbetrieb durch das Rohmaterial des Petroleums, die Naphtha, und durch das Masut, den Rückstand der Petroleumdestillation, zu ersetzen. Diese Brennstoffe werden von Baku auf der Tifliser Bahn, die jetzt schon seit einer Reihe von Jahren besteht, bis zur Schamchorstation am Fuße des Gebirges geführt. Mit ihrer Hilfe wird das geröstete Erz in großen, runden Flammenöfen von sechs Meter Durchmesser geschmolzen und auf Kupfer verarbeitet. Eine elektrische Raffinieranstalt zu Kalakent verwandelt das so gewonnene Rohkupfer in chemisch reines Kupfer, wobei zugleich das in ihm enthaltene Silber als Nebenprodukt gewonnen wird. Da es aber schwer ist, im Winter und während der Regenzeit Masut und Naphtha auf den dann grundlosen Wegen von der Bahnstation den Berg hinauf nach Kedabeg zu schaffen, so wird jetzt eine Röhrenleitung aus nahtlosen Mannesmann-Stahlröhren erbaut, durch welche das Masut den etwa tausend Meter hohen Bergabhang aus der Ebene hinaufgepumpt werden soll. Ich hoffe, diese Anlage noch in diesem Herbst persönlich in Tätigkeit zu sehen. Ferner werden jetzt die nötigen Einrichtungen getroffen, um nach einem von mir ausgearbeiteten neuen Verfahren die ärmeren, bisher eine Verarbeitung nicht lohnenden Erze auf rein elektrischem Wege

ohne Anwendung von Brennmaterial in raffiniertes Kupfer zu verwandeln. Zu dem Zwecke müssen im benachbarten Schamchortale große Turbinenanlagen hergestellt werden, welche über tausend Pferdekräfte zum Betriebe von Dynamomaschinen, die den erforderlichen elektrischen Strom erzeugen, zu liefern haben. Dieser Strom soll über den etwa achthundert Meter hohen Bergrücken, der Kedabeg vom Schamchor trennt, fortgeleitet werden, um direkt am Fuße des Erzberges das Kupfer aus dem Erzpulver zu extrahieren und galvanisch niederschlagen. Ist auch diese, bis in die Details theoretisch und praktisch schon vollständig ausgearbeitete Anlage fertig, so wird im fernen Kaukasus ein Hüttenwerk existieren, das an der Spitze der wissenschaftlichen Technik steht und mit ihrer Hilfe die Ungunst seiner Lage siegreich zu überwinden vermag.

Es ist begreiflich, daß uns infolge der in Kedabeg erzielten Resultate von allen Seiten Anträge zuzingen, aufgefundene Erzlager zu erwerben. Obwohl mein Bruder Karl dazu ebensowenig geneigt war wie ich selbst, weil uns Kedabeg schon Sorgen genug machte, so ließ es sich doch einflußreichen Leuten nicht immer abschlagen, die angebotenen Lager einer Besichtigung zu unterziehen. Als ich nach dem Tode meines Bruders Walter, der durch einen unglücklichen Sturz mit dem Pferde ganz plötzlich sein Leben einbüßte, im Herbst des Jahres 1868 zum zweiten Mal nach Kedabeg reiste, wurde ich auf diese Weise zu zwei Touren in den großen Kaukasus veranlaßt. Von diesen war namentlich eine Expedition von Suchum-Kalé nach der Cibelda für mich ungemein interessant.

Die Cibelda

Der 18000 Fuß hohe Elbrus, der höchste Berg Europas, wenn man als die natürliche Grenze dieses Erdteils den Kamm des hohen Kaukasusgebirges annimmt, ist von wenigen Punkten aus in seiner ganzen Höhe zu sehen, da er von einem hohen Ringgebirge umgeben wird. Der Zwischenraum, der ihn von

diesem Ringgebirge trennt, ist nur an wenigen Stellen zugänglich und in sich wieder durch mehrere radiale Gebirgsrücken, die jeden menschlichen Verkehr unmöglich machen, in verschiedene Teile zerschnitten. Unter diesen ist die Cibelda eine natürliche, uneinnehmbare Festung, die von einigen Menschen gegen ganze Heere verteidigt werden kann. Als der übrige Kaukasus schon lange in russischen Händen war, und die Tscherkessen, die sich nicht unter das russische Joch beugen wollten, längst nach der Türkei ausgewandert waren, blieb die Cibelda noch unbesiegt im Besitz ihrer wenig zahlreichen, einen besonderen Stamm bildenden Bevölkerung. Die Russen hatten alle scheinbar uneinnehmbaren Naturfestungen des westlichen Kaukasus durch Erbauung von Straßen erobert, die ihnen bequemen Zugang in die zu unterwerfenden Länderteile verschafften. Die Cibelda widerstand aber auch dem Angriffe durch den militärischen Wegebau, jedoch vermochten der Hunger und verlockende Anerbietungen der russischen Regierung die Bewohner schließlich dazu, freiwillig ihre Festung zu räumen, worauf sie sich ebenfalls zur Auswanderung nach Kleinasien entschlossen.

Es war etwa ein Jahr seit dieser Auswanderung vergangen, als der General Heymann, Gouverneur von Suchum-Kalé, an meinen Bruder Otto, der geschäftlich an Walters Stelle getreten und auch an seiner Statt zum deutschen Konsul ernannt war, die Aufforderung richtete, ein kupfer- und silberhaltiges Erzlager in der Cibelda untersuchen zu lassen. Als ich mit Bruder Otto und meinem Sachverständigen, dem neu engagierten Direktor Dannenberg, den in seine neue Tätigkeit einzuführen der Hauptzweck meiner Reise war, im September 1868 nach Suchum-Kalé kam, wiederholte der General seinen Wunsch und versprach, uns die Reise nach der Cibelda möglichst leicht und sicher zu machen. Ich konnte der Versuchung nicht widerstehen, auf diese Weise gleichsam in das Herz des hohen Kaukasus zu gelangen, das, wie man uns sagte, noch von keinem Wes-

teuropäer betreten war. Es wurde daher unter Führung eines jungen russischen Kapitäns, der den Auszug der Bevölkerung der Cibelda geleitet hatte, eine kleine militärische Expedition ausgerüstet, die uns zu dem Erzlager führen sollte.

Suchum-Kalé, das heißt die »Festung Suchum«, liegt höchst romantisch an einer kleinen, felsigen Meeresbucht zu Füßen des hohen, den Elbrus umgebenden Ringgebirges. Seine Umgebung ist paradiesisch schön, vor allem durch ihre Vegetation, deren Üppigkeit jeder Beschreibung trotzt. Schon in dem Orte selbst wurde meine Bewunderung durch eine lange Allee von Trauerweiden erregt, die unseren höchsten Waldbäumen an Höhe nichts nachgaben und dabei ihre dichten Zweige von der kuppelförmigen Spitze bis auf den Boden hinabhängen ließen. Leider ist diese prächtige Baumallee im Jahre 1877 dem russisch-türkischen Kriege zum Opfer gefallen. Der Weg, den unsere gut berittene Expedition einschlug, führte gleich hinter der Stadt in dem Tale eines kleinen Gebirgsflusses mit gleichmäßig üppigem Baumwuchse aufwärts. An den gewaltigen Eichen und Kastanien fiel mir auf, daß sie vielfach, besonders an sonnigen Stellen, eine ganz braune Umhüllung hatten, die kein grünes Blatt mehr an ihnen entdecken ließ. Es war wilder Hopfen, der sie bis zum höchsten Wipfel hinauf bekleidete und ihnen durch seine gerade reifen, großen Dolden die Färbung verlieh. Da ich den großen Wert des Hopfens kannte, schlug ich dem General Heymann nach der Rückkehr vor, diesen Hopfen doch durch seine Soldaten einsammeln zu lassen und zunächst eine Probe zur Untersuchung nach Deutschland zu schicken. Der General tat dies auch, aber die Prüfung fiel leider, wie ich hier gleich bemerken will, sehr ungünstig aus; es war mir nicht bekannt gewesen, daß wilder Hopfen keinen Bitterstoff besitzt, dieser den Dolden der weiblichen Hopfenpflanzen vielmehr nur dann erhalten bleibt, wenn alle männlichen Pflanzen sorgfältig fern gehalten werden, was bei dem wilden Hopfen natürlich nie der Fall ist.

Unser Reitpfad führte uns den ganzen Tag durch gleich schöne, von keiner menschlichen Kultur berührte Landschaften in die Höhe. Dabei wurden wir oft durch entzückende Fernsichten auf das sich allmählich vor uns erhebende, schneebedeckte Hochgebirge und auf den glänzenden Spiegel des zu unseren Füßen liegenden Meeres erquickt. Gegen Abend erreichten wir eine der kleinen befestigten russischen Lagerstätten, deren Vorschubung auf den neu hergestellten Kommunikationswegen das Mittel war, durch welches die russische Kriegsmacht schließlich den Widerstand der tapferen Tscherkessen brach.

Am nächsten Morgen setzten wir mit Sonnenaufgang unseren Ritt fort und näherten uns nun dem Hochgebirge. Dabei hatten wir vielfach Gelegenheit, den kühnen Straßenbau der Russen zu bewundern; es waren da Hindernisse besiegt, die auf den ersten Anblick ganz unübersteiglich erschienen. Wir gelangten ohne große Mühe bis zur Grenze des schon mit dem Namen Cibelda bezeichneten Landstriches, der das Vorland der eigentlichen Hochburg dieses Namens bildet. Zu diesem gab es nur einen einzigen Eingang einer tiefen Bergspalte entlang, in deren Grunde ein wilder Gebirgsfluß seinen tosenden Lauf nahm. Die Spalte wurde auf der Seite, von der wir kamen, durch eine sicher über tausend Fuß hohe, fast senkrecht stehende und wohl über eine Werft lange Felswand begrenzt. Etwa in halber Höhe hatte sich in ihr ein horizontal verlaufender Absatz gebildet, der gerade so breit war, daß er zur Not als Reitpfad dienen konnte. Dieser Pfad war der einzige Zugang zur Cibelda, ihn mußten wir also passieren. Der Offizier ritt voran, nachdem er uns den Rat erteilt hatte, nicht in den Abgrund, sondern immer auf den Kopf des Pferdes zu blicken und dieses ganz frei gehen zu lassen. Wir erreichten in tiefem Schweigen glücklich etwa die Mitte des Engpasses; an der Kante des Weges hatte sich etwas Vegetation festgesetzt, wodurch der Blick von der gähnenden Tiefe abgelenkt wurde. Da bemerkte ich plötzlich, wie das Pferd meines Vordermannes, des Offiziers, vorn ganz

niedrig wurde, und gleichzeitig sah ich, wie dieser sich an der Seite der Felswand ruhig aus dem Sattel schwang. Auch das Pferd verlor seine Ruhe nicht, sondern erhob sich wieder und setzte neben dem Offizier seinen Weg fort. Ich hielt es unwillkürlich für geraten, es ebenso zu machen wie mein Vordermann, und ließ mich auch an der Seite der Felswand vom Pferde gleiten. Als ich die gefährliche Stelle glücklich passiert hatte, wo das Pferd des Offiziers, durch die Vegetation irreführt, den Fehltritt getan hatte, sah ich mich mit Besorgnis nach meinem mir folgenden Bruder um, nahm aber zu meiner Beruhigung wahr, daß nicht nur er, sondern die ganze Kolonne der Reiter unserem Beispiele bereits gefolgt war. Auf diese Weise erreichten wir alle wohlbehalten das Ende des Engpasses und erholten uns bald darauf in einer zauberhaft schönen, nach dem tiefen und ziemlich breiten Flußtale hin offenen Grotte, deren Wände und Decke von zarten Moosen bekleidet waren, bei einem guten Mahle von den überstandenen Mühen und Schrecken.

Von hier ab hörte jeder Weg auf, und es war mir ganz rätselhaft, wie unser Führer in dem prächtigen Urwalde, den wir nun passieren mußten, sich zurechtzufinden vermochte. Die Formation des Bodens war auf der folgenden Strecke eine sehr eigentümliche. Es waren mächtige, von Osten nach Westen verlaufende, wellenförmige Erhebungen von vielleicht siebenhundert Fuß Höhe, die wir wiederholt überschreiten mußten. Ihre südlichen Abhänge waren mit herrlichen Bäumen, meist Eichen, Kastanien und Walnußbäumen bestanden, deren Kronen eine so vollständige Decke bildeten, daß die Plage der Lianen und anderer Schlinggewächse unter ihr nicht zur Entwicklung kommen konnte. Die Bäume hatten ganz gewaltige Dimensionen. Wohl noch nie hatte hier eines Menschen Hand den natürlichen Verlauf des Wachstums beeinflußt, und so standen alte, verdorrte Baumriesen neben üppig grünenden, während Bäume einer jüngeren Generation die am Boden

liegenden, wohl durch Stürme gefällten mächtigen Baumstämme beschatteten. Es kostete oft viel Mühe, eine solche Baumleiche, die gerade den Weg versperrte, zu umgehen, denn Krone und Wurzelwerk bildeten an ihren Enden wirksame Verhaue. Manche dieser niedergeworfenen Stämme waren so dick, daß ein Reiter zu Roß nur eben über sie fortsehen konnte. Hin und wieder waren sie glücklicherweise hohl gelagert, so daß wir unter ihnen hindurchreiten konnten.

Ein ganz anderes Bild bot sich uns, wenn wir den Gipfel eines solchen Bergrückens überschritten hatten und auf seinem nördlichen Abhange wieder hinunter mußten. Hier hatte die Sonne nicht die Macht gehabt, den Boden zu trocknen. Der ganze Abhang war trotz seiner Steilheit sumpfig, so daß die Hufe der Pferde in dem zähen Erdreich stecken blieben und wir mehrfach genötigt waren, abzusteigen und unseren Pferden zu helfen. Auch wucherten hier zahllose Schlinggewächse, die uns zu großen Umwegen zwangen, und die von uns gesuchten Stellen, welche zu großer Feuchtigkeit wegen von Schlingpflanzen frei waren, trugen eine Vegetation schilfartiger Pflanzen von solcher Höhe, daß sie Roß und Reiter überragten. Einmal wurde der Boden so abschüssig, daß die Pferde nicht mehr weiter konnten. Ich mußte da die Findigkeit unserer Russen bewundern, sie suchten eine besonders steile und schlüpfrige Stelle aus und ließen die Pferde auf derselben einzeln an Seilen, die an ihren Schweifen befestigt waren, vorsichtig hinunter, während wir selbst ohne ein solches Hemmnis hinabglitten.

Bei dem nächsten Aufstiege machte ich die Entdeckung, daß der Schweif der kaukasischen Bergpferde bei schwierigen Bergtouren noch eine andere wichtige Rolle spielt. Wir mußten die besonders steile Höhe zu Fuß hinaufklettern, um die schon sehr angestregten Pferde zu schonen, die uns notwendig noch vor Sonnenuntergang ans Ziel zu bringen hatten, und ich fand mich bald am Ende meiner Kräfte. In meiner Not fiel mir ein,

den Schweif des ganz munter neben mir den steinigten Pfad hinaufkletternen Pferdes zu ergreifen. Dem schien das ein bekanntes Verfahren zu sein; es verdoppelte seine Anstrengung, und ich gelangte ohne Mühe auf den Kamm des Berges, wo mich der Offizier mit dem zustimmenden Rufe »Kaukasische Manier!« empfing. Als ich mich nach meinen Hintermännern umsah, fand ich sie zu meiner Überraschung sämtlich auch an den Schweifen ihrer Pferde hängen.

Bei sinkender Sonne erreichten wir endlich ein enges Felsentor, das den Eingang in die eigentliche Naturfestung der Cibelda bildet. Als wir dasselbe passiert hatten, breitete sich vor uns ein Schauspiel von einer solchen Großartigkeit und Schönheit aus, daß es mich im ersten Augenblicke fast niederdrückte. Vor uns lag im hellen Abendsonnenglanze der mächtige, bis tief hinunter mit Schnee bedeckte Elbrus. Rechts und links neben ihm sah man eine Reihe weiterer Schneeberge, die sich namentlich zur Rechten zu einer langen Kette entwickelten. Tief unter uns lag ein noch zum Teil von der Sonne bestrahltes, felsiges Flußtal, das den Fuß des Elbrus begrenzte, dessen steiler, baumloser Abhang ohne sichtbare Unterbrechung in breiter Fläche zu ihm abstürzte. Der Anblick erinnerte mich etwas an den, welchen man von Grindelwald auf die sonnenbeleuchtete Hochalpenkette hat, nur thronte der mächtige Elbrus inmitten des Bildes, als ob zwei Jungfrauen aufeinandergetürmt wären.

Nachdem wir uns an dem überraschenden und unvergleichlich schönen Anblicke gelabt hatten, durchzogen wir die ziemlich ausgedehnte Ebene, die sich vor uns ausbreitete und den Aul des ein Jahr zuvor ausgewanderten Stammes der Cibeldaer enthielt. Es war nicht leicht, auf der mit über mannshohen Klettenpflanzen dicht bewachsenen Ebene vorwärts zu kommen und den Weg zum Aul zu finden. Ein von Bären durch das Gesträuch gebrochener Weg kam uns dabei zustatten; von Bären mußte er herrühren, das konnte man aus den umherliegenden

Kernen der Kirschlorbeerfrüchte schließen, die ein beliebtes Nahrungsmittel für die Bären der dortigen Gegend bilden. Die Holzhäuser des großen Aul standen noch ganz unversehrt, so wie ihre Bewohner sie vor einem Jahre verlassen hatten; nur von den Nahrung suchenden Bären waren einige Zerstörungen verursacht.

Als wir uns einquartiert hatten, mußten wir zunächst suchen, uns wieder ein menschliches Ansehen zu verschaffen, denn beim Durchbrechen der dichten Klettenvegetation, welche die ehemaligen Gärten des Aul fast undurchdringlich machte, war jeder Zoll unserer Kleidung wie unserer Bärte von einer Klettenschicht besetzt, so daß wir selbst braunen Bären ähnlicher sahen als Menschen. Das Entfernen der Kletten war eine außerordentlich mühsame und zum Teil schmerzhaft Arbeit.

Nach erquickender Nachtruhe in den verlassenem Wohnstätten untersuchte unser Bergmann die alte Kupfergrube, die er für nicht bauwürdig erklärte; wäre sie das aber auch in höchstem Maße gewesen, ihre Lage hätte doch jeden Bergwerksbetrieb unmöglich gemacht. Mein Bruder Otto und ich hatten unter dessen die überwältigende Großartigkeit und erhabene Schönheit der Umgebung in vollen Zügen genossen. In der Morgenbeleuchtung erkannte man noch besser als am Abend die wilde Zerrissenheit der uns zugewandten Fläche des Elbrus mit ihren Eisfeldern und Gletschern, deren Anblicke die im Sonnenschein glänzenden Linien der an den Abhängen niederstürzenden Wasserläufe noch einen besonderen Reiz verliehen. Die Hochebene, auf der wir standen, fällt schroff zu dem Flußtale ab, das sie vom Elbrus trennt; auf den anderen Seiten ist sie rings von hohen Bergen umgeben, die dem Elbrus gegenüber im üppigsten Grün kaukasischer Vegetation prangten. Ein Rundgang an der dem Flusse zugekehrten Kante der Ebene bot immer wieder neue, von allen früheren ganz verschiedene Ansichten von einer Erhabenheit und Schönheit, die jeder Beschreibung spotten.

Fiebertheorie

Die Rückreise nach Suchum-Kalé legten wir auf demselben Wege wie die Hinreise zur Cibelda zurück, aber infolge der gemachten Erfahrungen mit geringeren Beschwerden. Leider mußte ich jetzt dem gefährlichen Klima dieses unvergleichlich schönen Landes meinen Tribut zollen. Schon in dem russischen Fort, in dem wir wieder übernachteten, fühlte ich mich krank. Der junge Militärarzt, der uns begleitete, erkannte sofort, daß ich von dem gefährlichen Fieber jener Gegend befallen war, und wandte ohne Verzug die dort übliche Behandlung desselben auf mich an. Bevor noch das Fieber zum vollen Ausbruch gekommen war, erhielt ich eine gewaltige Dosis Chinin, die mir starkes Ohrensausen und andere unangenehme Empfindungen verursachte, das Fieber aber nur milde auftreten ließ, so daß ich die Reise vollenden konnte. Das Fieber ist in der Gegend von Suchum-Kalé ein dreitägiges; am dritten Tage bekam ich daher eine zweite, schon etwas schwächere Dosis mit der Anordnung, nach abermals drei Tagen eine dritte, noch schwächere zu nehmen. Damit war das Fieber in der Tat abgeschnitten, ich litt jedoch in der Folgezeit oft an unerträglichen Milzstichen, wie der Arzt es vorhergesagt hatte.

Ich hatte in früheren Jahren wiederholt am Wechselfieber gelitten und mußte dagegen Monate lang täglich kleine Chinindosen nehmen, die meiner Gesundheit empfindlich schaden. Im Kaukasus, wo klimatische Fieber vielfach und in den verschiedensten Formen vorkommen, wendet man stets die geschilderte Behandlung mit dem besten Erfolge an. Es gibt freilich dort auch so bösartige Fieber, daß sie gleich bei dem ersten Anfalle zum Tode führen. Die Fieber erzeugenden Gegenden sind zwar in der Regel die sumpfigen und mit üppiger Vegetation bedeckten, doch gelten auch hochgelegene, trockene Grasflächen oft für ungesund. Ich habe auf meinen Reisen die Beobachtung gemacht, daß solche Gegenden meist die Spuren alter, hochentwickelter Kultur tragen, wie es ja auch in der Umgebung von Rom und in der Dobrudscha der Fall ist, die in

alten Zeiten als Kornkammer Roms bezeichnet wurde. Das Fieber tritt in solchen Gegenden besonders dann sehr stark auf, wenn der Boden aufgerührt wird. Die Fieberkeime müssen sich in dem fruchtbaren, gut gedüngten Boden, der später Jahrhunderte lang unbearbeitet blieb und durch eine Grasnarbe dem Luftzutritt entzogen war, nach und nach bilden, und es stellt sich danach die Malaria als eine Strafe der Natur für unterbrochene Bodenkultur dar. Dies in Verbindung mit der kaukasischen Fieberbehandlung brachte mich schon damals zu der Überzeugung, daß das klimatische Fieber auf mikroskopischen Organismen beruhte, die im Blute lebten, und deren Lebensdauer die des Zeitintervalles zwischen den Fieberanfällen wäre. Durch die starke Chinindosis kurz vor dem Anfall wird die junge ausschwärmende Brut dieser Organismen vergiftet. Auch für die merkwürdige Tatsache, daß Leute, die lange in einer Fiebergegend gelebt haben, meistens vor dem Fieber gesichert sind, diese Immunität aber verlieren, wenn sie mehrere Jahre in fieberfreien Gegenden zugebracht haben, glaubte ich eine Erklärung durch die Annahme zu finden, daß in Gegenden, wo die Fieberkeime dem Körper fortlaufend zugeführt würden, sich im Körper Lebewesen herausbildeten, welche von diesen Keimen lebten und daher zu Grunde gingen, wenn diese Nahrungsquelle lange Zeit versiegte. – Es war dies natürlich nur eine unerwiesene Hypothese, die von meinen medizinisch geschulten Freunden, denen ich sie damals mittheilte, wie du Bois-Reymond mit vollem Rechte auch nur als solche gewürdigt wurde. Es hat mich aber doch gefreut, daß in neuerer Zeit die bakteriologischen Studien großer Meister sich in der vor einem Vierteljahrhundert von mir angedeuteten Richtung bewegen.

Kachetien

Unsere zweite Tour in den großen Kaukasus galt ebenfalls der Untersuchung eines in sehr unzugänglicher Gegend gelegenen Erzlagers, das einer grusinischen Fürstenfamilie gehörte.

Wir reisten von Tiflis zunächst nach Tzarskie-Kolodzy, wo unsere Tifliser Filiale ein Petroleumwerk betrieb, das nach Vollendung der Eisenbahn von Tiflis nach Baku wieder aufgegeben wurde. Von dort führte unser Weg in das durch den feurigen Kachetiner berühmte Weinland Kachetien, welches im Tale des Alasan liegt und durch einen tief in die Steppenebene hineinragenden Bergrücken vom Kurtale getrennt wird. Von der Höhe dieses Bergrückens hatten wir großartige Blicke auf den Kaukasus, der sich von dort als eine ununterbrochene Kette weißer Berghäupter, vom schwarzen bis zum kaspischen Meere reichend, darstellte.

Kachetien gilt als das Urland der Weinkultur, und es finden in dem Hauptorte des Landes uralte Dankfeste statt, die an die römischen Saturnalien erinnern. Hoch und niedrig strömt dann aus ganz Grusinien in dem Festorte zusammen und bringt Gott Bacchus reichliche Trankopfer in Kachetiner Wein, wobei allgemeine Brüderlichkeit herrschen soll. Auch sonst rühmt man dem Kachetiner nach, daß er denen, die ihn dauernd trinken, lebensfrohe Heiterkeit zu eigen mache, und Kenner des Landes wollen namentlich die Bewohner von Tiflis überall an dieser Heiterkeit erkennen.

Wir legten den angenehmen und interessanten Ritt durch Kachetien unter Führung zweier Söhne der Fürstenfamilie zurück, die uns zur Besichtigung ihres Erzlagers eingeladen hatte. Am Fuße des Hochgebirges schloß sich der alte Fürst mit noch einigen Söhnen uns an. Merkwürdig war der Stammsitz der Familie, in welchem wir die Nacht zubrachten. Er bestand in einem am Fuße des Gebirges, aber noch in der Ebene gelegenen großen Holzhaus, das auf etwa vier Meter hohen Pfosten aufgebaut war. Eine niedergelassene, bequeme Leiter bot die einzige Möglichkeit, in das Haus zu gelangen. Es war ein richtiger prähistorischer Pfahlbau, dessen System sich in der konservativen kaukasischen Luft bis in unsere Tage erhalten hat. Im Inneren des Hauses fanden wir einen großen, die ganze

Breite des Gebäudes einnehmenden Saal, in welchem sich an der einen, mit vielen Fenstern versehenen Wand ein über zwei Meter breiter Tisch durch den ganzen Raum erstreckte. Dieser Tisch bildete das einzige, in dem Saale sichtbare Möbel und hatte die verschiedenartigsten Zwecke zu erfüllen. Zum Mittagmahle wurde auf ihn der Kante entlang ein Teppich von etwa halber Tischbreite gedeckt, auf dem dann Speisen und Brotfladen aufgetragen wurden. Die großen, dünnen Brotfladen dienten nicht nur als Nahrungsmittel, sondern auch als Tischdecke und Serviette, sowie zum Reinigen der Eßgerätschaften. Für uns Fremde wurden Stühle herbeigebracht; als wir uns darauf niedergelassen hatten, sprangen der alte Fürst und nach ihm seine Söhne auf den Tisch und kauerten sich uns gegenüber bei ihren Brottüchern nieder. Mit Messern und Gabeln waren nur wir Gäste versehen, die Fürsten speisten noch echt orientalisches mit den Fingern. Das Essen selbst war äußerst schmackhaft, namentlich das Filet-Schischlick hätte im feinsten Berliner Restaurant Furore gemacht. Während des Mahles kreiste fleißig Kachetinerwein in Büffelhörnern; störend war nur, daß die Sitte verlangte, das gefüllt überreichte Horn zu Ehren jeder Person, deren Gesundheit proponiert wurde, auch auszutrinken. Lange hielten wir nicht auf Massentrinken dressierten Europäer das nicht aus. Eine zweite Bestimmung des großen Tisches im Saale lernten wir zur Nacht kennen; sämtliche Lagerstätten, für uns sowohl wie für die Fürsten wurden auf ihm hergerichtet.

Am nächsten Morgen brachen wir in aller Frühe auf und stiegen nun am Abhange der großen Kaukasuskette in die Höhe. Schnell und unermüdlich brachten uns unsere Pferde auf dem felsigen Wege vorwärts. Als es zu dunkeln begann, waren wir dem Ziele nahe und bezogen ein Biwak oder vielmehr eine Bewacht, wie man lieber wieder sagen sollte, auf einem herrlichen Bergrücken zwischen zwei sich vereinigenden Gebirgsbächen. Unter dem schützenden Dache gewaltiger Baumriesen lagerten

wir uns an einer Stelle, die freie Aussicht über das zu unsern Füßen sich ausbreitende Kachetien und die dahinterliegende Berglandschaft gewährte. Mit überraschender Geschicklichkeit erbauten die Trabanten der Fürsten eine Hütte aus Zweigen über unsere Lagerreihe, den Blick über die nicht angenehmer ruhen konnte. Dann wurde schnell das Mahl bereitet, welches wir liegend verzehrten. Nach demselben lagerten sich die Fürsten und ihre Begleiter uns gegenüber und begannen ein landesübliches Zechgelage mit einer Art Glühwein aus edlem Kachetiner, wobei ein jeder der Fürsten mich und meinen Bruder Otto mit einigen, wahrscheinlich sehr schmeichelhaften Worten hochleben ließ, in der Erwartung, daß auch wir unsere Hörner daraufhin leeren würden. Die Fürsten sprachen nur grusinisch, ein Dolmetscher übersetzte uns ins Russische, was sie sagten. Unsere deutschen Antworten verstand keiner der Anwesenden, ein Umstand, von dem mein übermütiger Bruder Otto einen etwas gefährlichen Gebrauch machte, indem er die Antwortreden, die ich ihm überließ, zwar mit äußerst verbindlichen Manieren in Stimme, Ton und Bewegungen, aber mit einem die Szene arg parodierenden Inhalte erwiderte, der uns sicher Dolchstöße eingetragen hätte, wenn seine Worte verstanden wären, und wir uns nicht bemüht hätten, ihnen durch ernstes, hochachtungsvolles Mienenspiel einen guten Schein zu geben.

Als wir am folgenden Morgen unser Räuschchen in der erquickenden frischen Luft des Hochgebirges zwischen den rauschenden Bächen ohne irgendwelchen unangenehmen Nachklang glücklich verschlafen hatten, besichtigten wir den Erzgang, der zwar reich aber noch nicht aufgeschlossen war und durch seinen beschwerlichen Zugang einer Ausbeutung unüberwindliche Hindernisse bot. Nachdem wir zu dieser Erkenntnis gekommen waren, wurde alsbald der Rückweg angetreten. Mit sinkender Sonne langten wir wieder bei dem Pfahlbaupalaste an und brachten noch eine Nacht unter seinem gastlichen Dache zu. Am nächsten Morgen verabschiedeten wir uns von unseren

Fürsten und ritten durch das Tal von Kachetien zurück in der Absicht quer durch die Steppe direkt nach Kedabeg zu reisen. Da Räuber in der Gegend hausten, gab uns der Distriktschef eine Sicherheitswache aus Leuten mit, die des Räuberhandwerks selbst verdächtig waren. Unter ihren gastlichen Schutz gestellt, reisten wir nach Landesbrauch vollkommen sicher.

Schwierigkeiten bereitete uns auf dem Wege der Übergang über den breiten und schnell strömenden Kur, dessen linkes Ufer wir zur Mittagszeit erreichten. Wir fanden einen einzigen kleinen Nachen vor, der nur wenige Personen tragen konnte, entdeckten aber keine Ruder zu seiner Fortbewegung, die übrigens bei der schnellen Strömung auch nicht viel genutzt haben würden. Die von unseren Begleitern benutzte Übergangsmethode war sehr interessant, und ich empfehle sie dem Herrn Generalpostmeister zur Aufnahme in die Beschreibung der Urzeit der Post. Die beiden besten Pferde wurden ins Wasser geführt, bis sie den Boden unter den Füßen verloren. Dann ergriffen zwei im Boote befindliche Tataren ihre Schwänze und ließen sich samt dem Boote und etlichen Passagieren von den schwimmenden Pferden über den Strom ziehen. Als das Boot nach Absetzung der Passagiere auf dieselbe Weise zurückgebracht war, führten sie mit anderen Pferden eine zweite Gesellschaft über, und so ging es fort, bis nur noch Tataren zurückgeblieben waren. Zuletzt führten diese ihre Pferde ins Wasser und ließen sich an ihren Schwänzen hängend hinüberziehen.

Ich war mit meinem Bruder bis zuletzt mit unserer etwas bedenklichen Sauvegarde auf dem linken Ufer des Flusses zurückgeblieben. Unsere Beschützer hockten verdächtig zusammen und warfen uns Blicke zu, die uns nicht recht gefallen wollten. Zigarren, die wir ihnen anboten, wiesen sie stolz zurück – wie wir erst später erfuhren, weil sie als bigotte Schiiten aus der Hand ungläubiger Hunde nichts annehmen durften. Es schien uns daher zweckmäßig, den Leuten Respekt vor unserer Wehrfähigkeit beizubringen. Wir richteten ein angeschwemmtes

Brett als Ziel auf und schossen nach ihm mit unseren Revolvern, auf die wir gut eingeübt waren. Jeder Schuß traf ohne langes Zielen auf große Entfernung das Brett. Das interessierte unsere Begleiter sehr, und sie versuchten selbst, mit ihren langen, schön geputzten Steinschloßgewehren unser Ziel zu treffen, was ihnen aber nicht immer gelang. Darauf kam ihr Scheik zu mir und gab durch Zeichen zu verstehen, ich möchte ihm meinen Revolver zeigen und ihn auf die Erde legen, da er aus meiner Hand nichts nehmen dürfe. Dies war ein kritischer Moment, doch auf Ottos Zureden entschloß ich mich dem Wunsche zu willfahren und legte den Revolver hin. Der Scheik nahm ihn auf, betrachtete ihn von allen Seiten und zeigte ihn kopfschüttelnd seinen Genossen. Darauf gab er ihm mir mit Dankesgebärden zurück, und unsere Freundschaft war von jetzt an besiegelt. Mißtrauen gegen die Erfüllung des heiligen Gastrechtes kann bei diesen Leuten sehr gefährlich werden, dagegen ist der Fall äußerst selten, daß das Vertrauen des Gastes getäuscht wird. Es ist allerdings vorgekommen, daß der Gast freundlich bewirtet und bis zur Grenze des Reviers sicher geleitet, dann aber auf fremdem Grund und Boden niedergeschossen wurde, doch gilt das nicht für anständig. Nach Überschreitung des Kur erreichten wir ohne weitere Abenteuer Kedabeg.

Bergpferde und Esel

Auf allen unseren Touren im Gebirge hatten wir Gelegenheit gehabt, die Geschicklichkeit und Ausdauer der kleinen kaukasischen Bergpferde zu bewundern. Unermüdlich und ohne Fehltritt klettern sie mit ihren Reitern die steilsten und schwierigsten Gebirgspfade hinauf und hinunter; ohne sie wären die zerrissenen und vielfach zerklüfteten Bergländer kaum zu passieren. Es gilt im Kaukasus allgemein für sicherer, schwierige Bergtouren zu Pferde als zu Fuß zu machen. Daß es freilich auch Ausnahmen von dieser Regel gibt, dafür erlebte ich während meines zweiten Besuches von Kedabeg an mir selbst

ein Beispiel. Das bis in den Dezember hinein immer heitere und schöne Herbstwetter ging unerwartet schnell in Regenwetter mit gelindem Schneefall über. Wir wollten gerade das Schamchortal besuchen und benutzten den etwas beschwerlichen Reitweg dorthin, der den wilden Kalakentbach bis zum Schamchor hinunter begleitet. Als es aber stärker zu schneien anfang, fanden wir es geraten umzukehren, um uns den Rückweg nicht ganz verschneien zu lassen. Es war erstaunlich, mit welcher Sicherheit unsere Pferde den schon ziemlich hoch mit Schnee bedeckten Bergpfad, der dicht neben dem tief eingeschnittenen Flußbette herlief, zu finden vermochten und stets die sicheren Stützpunkte des Terrains benutzten. Ich ritt unmittelbar hinter meinem Bruder Otto und bemerkte, daß gerade an einer gefährlichen Stelle hart an der Kante des hier mehrere Meter tief senkrecht abfallenden Ufers unter der Last seines Pferdes ein Stein locker wurde. Einen Moment später trat mein Pferd auf denselben Stein, der sich dadurch ganz ablöste und meinen Absturz herbeiführte. Ich entsinne mich nur, einen Schrei der nachfolgenden Reiter gehört zu haben, und daß ich dann aufrecht mitten im Flußbette stand, mein Pferd neben mir. Nach Angabe meiner Gefährten soll sich das Pferd seitlich mit mir überschlagen haben und dann gerade auf seine Füße zu stehen gekommen sein. Es war jedenfalls ein merkwürdig glücklicher Ausgang.

Von den Heimreisen, für die ich beide Male den Weg über Konstantinopel wählte, war namentlich die erste noch reich an besonderen Erlebnissen. Das schöne Wetter hielt bis Mitte Dezember stand, erst nachdem wir Kedabeg verlassen hatten, änderte es sich, und auf dem Rion überfiel uns ein fürchterliches Unwetter. Mit Mühe und Not erreichten wir Poti, mußten dort aber erfahren, daß das Dampfschiff, welches uns weiter bringen sollte, bereits vorübergefahren wäre, da eine Einschiffung bei solchem Wetter unmöglich war. Wir, nämlich die ganze auf dem Flußdampfer angekommene Gesellschaft, waren also gezwun-

gen, in dem einzigen, höchst traurigen sogenannten Hotel des Ortes für eine Woche Unterkommen zu suchen. Es ist das wohl die unangenehmste Woche meines Lebens gewesen. Ein heftiger Sturm wütete die ganze Nacht, nicht nur draußen sondern auch in meinem Zimmer. Wiederholt erhob ich mich, um Fenster und Tür zu untersuchen, fand jedoch alles geschlossen. Am nächsten Morgen aber sah ich mein Zimmer voller Schneeflocken und entdeckte, daß sie durch weite Spalten im Fußboden eingedrungen waren. Die Häuser sind in Poti des sumpfigen Bodens halber auf Pfählen erbaut, dadurch fand dieses Wunder des Schneefalles im geschlossenen Zimmer seine Erklärung. Das Unwetter dauerte ohne Unterbrechung mehrere Tage, und was mir den Aufenthalt noch besonders unangenehm machte, war, daß ich mir eine heftige Bindegewebeentzündung des einen Auges zu gezogen hatte. Diese schmerzhaft, durch keine ärztliche Hilfe gelinderte Entzündung, die enge, mit Leuten aller Stände und Nationalitäten gefüllte Wirtsstube, dazu schlechte Verpflegung und Mangel an jeder Bedienung machten einem das Leben daselbst wirklich unerträglich.

Endlich kam der heißersehnte Dampfer in Sicht und trotz heftigen Seeganges gelang es ihm auch, mich mit noch drei anderen Reisegefährten an Bord zu nehmen. Die Fahrt war bis zum Eingange in den Bosphorus sehr stürmisch und stellte unsere Seefestigkeit auf eine harte Probe. Wir bestanden sie aber alle vier zur großen Verwunderung des Kapitäns. Der Schiffsgesellschaft gehörte ein russischer General an, Konsul in Messina und, wie ich erst später erfahren sollte, Vater einer sehr lebenswürdigen Tochter, der jetzigen Frau meines Freundes Professor Dohrn in Neapel; ferner ein junger russischer Diplomat, der sich in der Folge zu hohen Posten aufgeschwungen hat, und endlich ein höchst origineller österreichischer Hüttenbesitzer, der seine lange Pfeife nie kalt werden ließ, wenn er nicht gerade aß oder schlief. Da auch der Kapitän ein sehr unterrichteter, kluger Mann war, so verging uns die ungewöhn-

lich lange Seefahrt doch schnell und angenehm trotz Sturm und Wogendrang.

In Trapezunt, wo wir auf einige Stunden vor Anker gingen, überstand ich wieder einen meiner vielen kleinen Unglücksfälle. Ich hatte einen Spaziergang auf das oberhalb der Stadt gelegene Plateau gemacht, um noch einmal die herrliche Aussicht von dort zu genießen, und kehrte auf der schönen neuen Chaussee, die auf der schroff abfallenden Seeseite ganz ohne Geländer war, wieder zur Stadt zurück. Da kam mir eine große, mit Getreidesäcken beladene Eselherde entgegen. Unbedachter Weise stellte ich mich auf die geländerlose Seeseite, um die Herde an mir vorüber zu lassen. Das ging anfangs auch recht gut, allmählich wurde die Herde aber immer dichter und nahm schließlich die ganze Breite der Chaussee ein. Kein Abwehren und kein Schlagen half, die Tiere konnten beim besten Willen nicht ausweichen. Der Versuch, auf einen der Esel zu springen, mißlang, ich mußte den Eseln weichen und fiel am steilen Mauerwerk hinunter in Schmutz und Strauchwerk, wodurch zum Glück die Wucht des hohen Falles gemildert wurde. Nachdem ich gefunden hatte, daß ich ohne ernste Beschädigungen davongekommen war, arbeitete ich mich mühsam aus den Dornen und Nesseln heraus und vermochte erst nach langen vergeblichen Anstrengungen die Chaussee wieder zu erklimmen. Zum Glück fand ich in der Höhe einen kleinen Teich, in welchem ich meine Kleider und mich selbst waschen konnte. Die immer noch kräftige Sonne bewirkte einigermaßen schnelles Trocknen, und so wurde es mir denn möglich, ohne Aufsehen zu erregen durch die Stadt zu gehen und den Dampfer zu erreichen, der glücklicherweise meine Rückkehr abgewartet hatte.

Der starke Wind entwickelte sich auf der Weiterfahrt zum Sturm, so daß der Kapitän für sein altes Schiff fürchtete und im Hafen von Sinope Schutz suchte. Zweimal versuchte er an den folgenden Tagen die Reise fortzusetzen, wurde aber jedesmal in den sicheren Hafen zurückgetrieben. So hatte ich Gelegenheit,

die Richtigkeit der Bezeichnung des Schwarzen Meeres als des »ungastlichen«, welche die alten Griechen ihm gegeben hatten, durch eigene Anschauung zu erfahren.

Im Hafen von Pera fand ich gerade einen österreichischen Lloydampfer zur Abfahrt nach Triest bereit, wo wir am Sylvesterabend glücklich und ungehindert landeten; unterwegs, in Syra und Korfu, waren wir als Pestverdächtige behandelt worden und hatten die berüchtigte gelbe Pestflagge hissen müssen, weil die Cholera in Ägypten grassierte.

Mit diesen beiden kaukasischen Reisen betrachte ich meine eigentliche Reisezeit als abgeschlossen, denn die heutigen europäischen Reisen im bequemen Eisenbahncoupé oder Postwagen sind nur Spazierfahrten zu nennen. Auch die dritte Reise nach Kedabeg, zu der ich mich rüste, um Abschied fürs Leben vom Kaukasus zu nehmen, wird kaum noch etwas anderes sein.

Harzburg, im Juni 1891.

Dritte Reise in den Kaukasus 1890

Noch erfüllt von den frischen Eindrücken und angenehmen Erinnerungen meiner dritten kaukasischen Reise, die ich im vorigen Herbst, wie in Aussicht genommen, mit meiner Frau und Tochter ausgeführt habe, will ich meine weiteren Aufzeichnungen mit ihrer Beschreibung zunächst fortsetzen. Es wird dadurch dem Gegensatze am besten Ausdruck verliehen werden, in welchem diese mit allen erdenklichen Bequemlichkeiten als Vergnügensreise unternommene Fahrt zu meinen beiden ersten Reisen nach Kedabeg stand.

Wir fuhren Mitte September von Berlin nach Odessa. Ich versäumte dort natürlich nicht, die Station der Indo-Europäischen Linie zu besuchen, und setzte mich in telegraphische Verbindung mit dem Direktor der Kompagnie, Herrn Andrews in London. Ein solcher unmittelbarer telegraphischer Verkehr

nach langer Reise hat stets etwas ungemein Anregendes, ich möchte fast sagen, Erhebendes. Es ist der Sieg des menschlichen Geistes über die träge Materie, der einem dabei ganz unmittelbar entgegentritt.

Von Odessa setzten wir unsere Reise nach der Krim fort, die ich selbst früher nur an den Haltestellen der zwischen Odessa und Poti verkehrenden Dampfer kennen gelernt hatte. Wir beschloßen das Schiff in Sebastopol zu verlassen und den Weg nach Jalta zu Wagen zurückzulegen. Die Fahrt wurde von prächtigem Wetter begünstigt und ließ uns mit Muße die herrliche Küstenlandschaft bewundern, die sich von dem anfangs steilen Abfalle der südlichen Hochebene der Krim bis zum Meere hinzieht. Vieles erinnerte uns hier an die Riviera, ja wir mußten manchen Orten der Krimküste sogar den Vorrang vor jener zuerkennen. Paradiesisch schön ist die Lage der Luftschlößer Livadia und Alupka, die der kaiserlichen Familie gehören, sowie die mancher anderen Niederlassung russischer Großen. Es fehlt aber das frisch pulsierende Leben der Riviera, welches bei dieser die landschaftlichen und klimatischen Reize so wesentlich unterstützt. Das Klima der südlichen Krimküste ist angenehm und fieberfrei und die stets schneller und bequemer werdenden Kommunikationsmittel werden ihr daher wohl bald einen größeren Touristenverkehr zuführen. Dagegen kann man von dem Klima der noch unvergleichlich viel schöneren und großartigeren östlichen Küste des hohen Kaukasus nicht ebenso Rühmlisches sagen, denn es herrschen dort fast überall böartige Wechselfieber, und die Aussicht, daß die ärztliche Wissenschaft diese große Plage der Menschheit überwinden werde, scheint bisher noch gering zu sein.

Robert Kochs Bazillentheorie

Es war ein interessantes Zusammentreffen, daß mich auf dieser dritten Reise nach dem Kaukasus gerade in den Gegenden, wo sich mir vor so vielen Jahren schon die Theorie aufgedrängt hatte, nach welcher das klimatische Fieber durch kleinstes Leben im Blute hervorgerufen würde, die frohe Botschaft erreichte, durch Kochs neueste Entdeckung sei eine Hauptplage der Menschheit, die Schwindsucht besiegt. Die Heilung sollte durch Einführung des durch die Schwindsucht erzeugenden Bakterien selbst erzeugten Giftes, als welches ihre Lebensprodukte auftreten, in den Säftelauf der Kranken erfolgen. Die mitgeteilten Resultate ließen an der Richtigkeit des Factums nicht zweifeln, und wir Deutschen hörten mit Stolz allseitig unseren Landsmann als einen Wohltäter der Menschheit preisen. Doch die Kochsche Annahme, daß die Lebensprodukte der krankheitserregenden Bazillen das wirksame, tötende Gift bilden sollten, erregte schon damals meine Bedenken. Man könnte sich wohl vorstellen, daß dies selbsterzeugte Gift die Fortentwicklung der Bazillen in den von ihnen in Besitz genommenen Körperteilen hinderte, und dadurch die wunderbare Erscheinung sich erklärte, daß nicht jede Infektionskrankheit zum Tode des von ihr Befallenen führt, aber es erschien mir undenkbar, daß eine minimale Menge solcher giftigen Lebensprodukte einer beschränkten Anzahl von Bazillen in einem anderen Körper so gewaltige Wirkungen hervorbringen könnte, wie sie nachgewiesen sind. Nur der Lebensprozeß vermöchte dies, bei welchem nicht die Masse der eingeführten Keime, sondern die Lebensbedingungen, die für sie bestehen, und die Zeit, die ihre Vermehrung erfordert, für die Größe der Wirkung entscheidend sind. Die Frage nach der Entstehung dieser Keime, welche ein den Bazillen, denen sie entstammen, feindliches Leben entwickeln, scheint mir ungezwungen nur zu beantworten, wenn man annimmt, daß die Krankheit erzeugen-

den Lebewesen selbst Infektionskrankheiten unterworfen sind, durch welche sie ihrerseits in der Lebenstätigkeit gehindert und schließlich getötet werden. Man müßte dabei annehmen, daß das Leben, und zwar sowohl das animalische wie das vegetabilische, nicht an die von uns noch durch Mikroskope erkennbaren Dimensionen geknüpft sei, sondern daß es Lebewesen gebe, die zu den Mikroben und Bakterien ungefähr in demselben Größenverhältnis stehen wie diese zu uns. Es stehen dieser Annahme keine naturwissenschaftlichen Bedenken entgegen, denn die Größe der Moleküle liegt jedenfalls tief unter der Grenze, welche den Aufbau solcher Lebewesen einer niederen Größenordnung noch gestattet. Der rätselhafte Selbstheilungsprozeß, die nachfolgende Immunität, die sonst unerklärliche Wirkung der Einführung von Lebensprodukten der krankheitserzeugenden Bazillen in den Säftelauf eines von derselben Krankheit befallenen Körpers würden bei dieser Annahme selbstverständliche Folgen der eingetretenen Infektion der Krankheitserreger selbst sein, und die Aufgabe wäre künftig die, eine solche Infektion herbeizuführen und zur möglichst schnellen Entwicklung zu bringen, da ja auch diese sekundären Krankheitserreger selbst schnell verlaufenden Infektionskrankheiten durch Mikroben einer noch niederen Größenordnung unterworfen sein könnten. Sind aber nicht die Lebensprodukte, sondern die sekundären Krankheitsträger der Bazillen das Heilmittel, so müssen die Bazillen erst recht krank werden, bevor ihr Inhalt als Heilmittel wirken kann. Vielleicht liegt hierin der Grund für die unbefriedigende Wirkung des Kochschen Tuberkulins, und diese Anregung gereicht dann der Forschung auf diesem für die gesamte Menschheit so ungemein wichtigen Gebiete zum Nutzen.

In Tiflis trafen wir mit meinem Bruder Karl zusammen, der uns auf der Weiterreise nach Kedabeg und Baku und zurück bis Petersburg begleitete. Schon in Berlin hatte sich der Reichstagsabgeordnete Dr. Hammacher uns angeschlossen und

blieb ebenfalls bis Petersburg unser treuer Reisegefährte. Tiflis erschien mir in den 23 Jahren, die seit meinem letzten Besuche verstrichen waren, äußerlich nicht sehr verändert, aber es hat den früheren vornehmen Anstrich verloren und kann sich heute nicht mehr rühmen das asiatische Paris zu sein. Die Stadt war früher nicht nur großfürstliche Residenz, sondern auch Sitz des eingeborenen grusinischen Adels, der namentlich im Winter die Tifliser Geselligkeit beherrschte. Das ist jetzt anders geworden. Es residiert kein Großfürst mehr in Tiflis, und auch die vornehmen Grusiner sind fast ganz daraus verschwunden. Vor einem Vierteljahrhundert war die Stadt noch grusinisch, die besseren Grundstücke sowie auch die Stadtverwaltung waren in grusinischen Händen. Doch fing schon damals das Armeniertum an sich auszubreiten, und ganz allmählich ging der Grund und Boden in armenische Hand über. In früheren, kriegerischen Zeiten behaupteten die tapferen, kräftigen Grusiner den schlaun und geschäftsgewandten Armeniern gegenüber ihren Besitz und ihre gesellschaftliche Stellung. Das hörte aber auf, als unter russischer Herrschaft dauernder Friede und geordnete Rechtszustände eingetreten waren. Von der Zeit an stieg das armenische Element unaufhaltsam und das grusinische mußte weichen. Jetzt ist so ziemlich der ganze städtische Besitz armenisch. Verschwunden sind die stolzen, in Waffenschmuck starrenden Gestalten der Grusiner von den Tifliser Straßen, der Armenier bewohnt ihre Paläste und regiert heute die Stadt.

Das Völkergemisch des Kaukasus ist überhaupt sehr geeignet, um Studien über den Einfluß des Zusammenlebens spezifisch verschiedener Menschenrassen in kriegerisch bewegten sowie in friedlichen Zeiten zu machen. Auffallend ist es, daß im Kaukasus das jüdische Element sich dem armenischen gegenüber nicht als widerstandsfähig erwiesen hat. Juden gibt es dort zwar in ziemlicher Anzahl, sie sind aber sämtlich Fuhrleute und gelten allgemein für Grobiane, die gern von ihrer überlegenen Körperkraft Gebrauch machen. Dem Handel haben

sie ganz entsagt. Die Russen sind meist kluge und gewandte Geschäftsleute, können indessen, wie sie selbst zugeben, gegen Armenier und Griechen nicht aufkommen. Den Ruf der größten Raffiniertheit in allen geschäftlichen Beziehungen besitzt im Kaukasus wie im ganzen Orient der Grieche, doch sind die Armenier dem immer nur einzeln operierenden Griechen überall da überlegen, wo sie in Masse auftreten.

Als wir unsere Reise nach einigen Tagen mit der Eisenbahn fortsetzten, fanden wir am Fuße des Kedabeger Hochplateaus eine neue Eisenbahnstation, Dalliar, von der die Straße nach Kedabeg über die neue schwäbische Kolonie Annenfeld hinausführt. Hier trafen wir die schon erwähnte Rohrleitung im Bau, durch welche die mit der Bahn von Baku nach Dalliar geschaffte Naphtha tausend Meter hoch nach Kedabeg hinaufgepumpt werden soll. Die Arbeiten für die Rohrlegung sowie für die Einrichtung der Pumpstation waren in bestem Gange, doch mußten wir die Hoffnung aufgeben, die Anlage noch vor Eintritt des Winters in Betrieb zu sehen.

Unsere Wagenfahrt von Dalliar nach Kedabeg gestaltete sich zum großen Ergötzen meiner Damen zu einem echt orientalischen Schauspiel. Die Begs der Umgegend hatten von der Ankunft der Besitzer des von ihnen angestaunten Hüttenwerkes gehört und ließen es sich nicht nehmen, uns mit ihren Hintersassen festlich zu begrüßen und nach Kedabeg zu geleiten. Diese Gesellschaft erneuerte und vergrößerte sich auf dem etwa vierzig Kilometer langen Wege fortwährend; sie umschwärmte auf ihren behenden kaukasischen Bergpferden, meist in starkem Galopp bergauf wie bergab unsere Wagen und bot in ihrem kaukasischen Kostüm und Waffenschmuck ein höchst anziehendes Schauspiel. Im Vorbeijagen machten die Leute die halsbrecherischsten Reiterkunststücke, wobei sie ihre Gewehre abschossen, so daß unser Zug mehr den Eindruck einer kriegerischen Begegnung als den eines friedlichen Empfanges erweckte. In der Nähe Kedabegs gesellte sich noch die ganze

Bevölkerung des Ortes mit den Arbeitern der Grube und Hütte hinzu. Im Direktionsgebäude wurden wir von den Damen unseres Direktors, des Herrn Bolton, empfangen und auf das bequemste untergebracht. Wir profitierten während unseres Aufenthaltes etwas von dem einige Wochen zuvor stattgehabten Besuche des jungen Kronprinzen von Italien, der in Begleitung der russischen Großen des Kaukasus unser Berg- und Hüttenwerk besichtigt hatte. Zur Aufnahme und Bewirtung dieser Gäste waren natürlich außergewöhnliche Veranstaltungen getroffen, die sich namentlich auf Vorkehrungen für ein bequemes Befahren der Grube und Beschaffung eines improvisierten Salonwagens für unsere Eisenbahn erstreckt hatten. Wiederholt unternahmen wir in diesem auf der romantisch gelegenen, oft bedenklich kühn über Abgründe geführten Bahn die Fahrt nach dem Vorwerke Kalakent und dem Schamchor.

Bärenjagd

Trotz des oft etwas belästigenden Hüttenrauches genossen wir bei herrlichem Herbstwetter in vollen Zügen die Reize der schönen Umgebung Kedabegs. Zu den besonderen Genüssen war eine Bärenjagd zu zählen, die wir in dem sogenannten Paradiese abhielten. Diesen Namen führt eine kleine, von den Flüssen Schamchor und Kalakent begrenzte Hochebene, die herrlich gelegen und mit vielen wilden Obstbäumen bestanden ist. Der große Obstreichtum lockt im Herbst die Bären der Umgegend dorthin, und schon öfter hatten die Beamten unseres Hüttenwerkes erfolgreiche Bärenjagden in dieser Jahreszeit veranstaltet.

Wir übernachteten in der Filialhütte Kalakent und zogen bei Sonnenaufgang zur Jagd in die benachbarten Berge, die schon während der Nacht von unserem Hüttenförster mit einer Treiberkette umstellt waren. Es war ein wundervoll schöner Morgen, und der lautlose Marsch auf den einsamen Jagdwegen war in steter Erwartung der Bären nicht ohne Reiz. Nach

längerer, in größter Spannung verbrachter Zeit hörte man ganz in der Ferne den Zuruf der Treiber von der Höhe der Berglehne erschallen, deren Fuß wir besetzt hielten. Sonst vernahm man in der allgemeinen Stille nur das herbstliche Fallen der Blätter, ein Geräusch, das ich bis dahin nur aus Romanen gekannt hatte. Ich war auf einem schmalen Bergwege zwischen Bruder Karl und Dr. Hammacher postiert. Mein Gewehr bestand in einer Doppel-Büchsfinte, von der ein Lauf mit Kugel, der andere mit grobem Schrot geladen war. Ähnlich mangelhaft war die Bewaffnung meiner Jagdgenossen. Allmählich kam das Geräusch der Treiber näher, doch von Bären war lange nichts zu sehen und zu hören. Plötzlich machte uns der Förster durch Zeichen auf ein leichtes Geräusch, vor uns aufmerksam und gab gleich darauf einen Schuß in der angedeuteten Richtung ab. Der Bär wich links ab, ohne getroffen zu sein; ein von Dr. Hammacher abgegebener Schuß hatte ebensowenig Erfolg. Dann krachte auf meiner anderen Seite ein Schuß meines Bruders und gleich darauf noch ein zweiter. Ich glaubte schon keine Aussicht mehr zu haben noch zu Schuß zu kommen, als auf einmal ganz in meiner Nähe eine große braune Bärin, begleitet von einem Jungen, unsere Lichtung kreuzte. Ich gab meinen Kugelschuß auf die Bärin ab, wobei das Junge vor Schreck in die Knie fiel, was den Glauben erweckte, ich hätte auf dieses geschossen. Mutter und Kind liefen aber ruhig den Berg hinab. Es glaubte natürlich jeder von uns seinen Bären angeschossen zu haben, und das Gelände wurde eifrig nach den Blessierten abgesucht. Man entdeckte auch Blutspuren, doch weder jetzt noch nachher war von unseren angeschossenen Bären etwas zu sehen. Auch in dem weiteren Treiben wurde kein Bär erlegt, überhaupt kam nur noch ein einziger zum Vorschein und zwar dicht vor den Treibern. Diese und der Bär schienen gleich großen Schreck zu bekommen und stoben nach entgegengesetzten Richtungen auseinander, wobei die Treiber ein wahres Todesgeschrei ausstießen.

Eine der schönsten Touren in der weiteren Umgegend

Kedabegs führt das Tal des Kalakentbaches oberhalb des Ortes Kalakent hinauf zur Höhe des Gebirges, das den großen Goktscha-See einfaßt. Von der Paßhöhe aus sieht man den gewaltigen See vor sich liegen, während die Bergketten des armenischen Hochlandes den Hintergrund der herrlichen Rundschau bilden. Meine Reisegefährten, die den anstrengenden Ritt bis zu diesem Aussichtspunkte nicht scheuten, hatten das Glück eine ganz klare Fernsicht zu genießen, die ihnen die Schneekuppen des großen und die des kleinen Ararat in voller Klarheit zeigte.

Baku

Nachdem Bruder Karl und ich an den großen Fortschritten, die unser entlegenes Besitztum in den letzten Jahren gemacht, hinlänglich Freude gehabt, und unsere Begleiter die Reize der umliegenden Waldgebirge durch ausgedehnte Ritte zur Genüge erforscht hatten, setzten wir die Reise nach Baku fort, um den von alters her heiligen ewigen Feuern einen Besuch zu machen und die Quellen des zu ihnen gehörigen, jedenfalls viel größeren Segen stiftenden modernen Feuerträgers, des Petroleums, kennen zu lernen. Wir hatten dazu ganz besonders Veranlassung, da wir es ja nur der Naphtha, der Mutter des Petroleums, zu danken hatten, daß wir Kedabeg in munterem und hoffnungsvollem Betriebe fanden.

Die Reise führte über Elisabethpol, die Gouvernementsstadt von Kedabeg, in deren Nähe Helenendorf, die größte der schwäbischen Kolonien, liegt. Als die biedereren Schwaben von unserer Anwesenheit in Kedabeg erfuhren, schickten sie ihren Ortsvorsteher mit einer Einladung an uns, auch Helenendorf zu besuchen. Natürlich nahmen wir sie an und wurden bei unserem Eintreffen in Elisabethpol von einer Bauerndeputation empfangen und in schneller Fahrt nach der etliche Meilen entfernten Ortschaft geleitet. Dort war die ganze Einwohnerschaft bemüht, den deutschen Landsleuten und namentlich ihrer

schwäbischen Landsmännin Aufmerksamkeiten zu erweisen. Wir mußten Kirche, Schule und Wasserleitung besichtigen und hatten aufrichtige Freude an der alten, echt deutschen Ordnung, die allen entgegenwirkenden Einflüssen des Landes und Klimas getrotzt hat. Helenendorf ist die blühendste und wohlhabendste aller schwäbischen Kolonien im Kaukasus und verdankt dies zum Teil wohl dem gesunden Klima und der guten Lage in schöner, bergiger und wohl bewässerter Gegend. Seinen Bewohnern gebührt das Verdienst, deutsches Fuhrwerk im Kaukasus eingeführt zu haben. Neuerdings hat sich die Kolonie auf den Weinbau gelegt und stellt aus den einheimischen Trauben durch moderne Weinpflege ausgezeichnete Produkte her.

Die Eisenbahnfahrt durch die eintönige Steppe von Elisabethpol nach Baku bietet nicht viel Bemerkenswertes. Die Vegetation ist sehr dürrig mit Ausnahme der Stellen, die an Wasserläufen liegen oder künstliche Bewässerung haben, von der freilich meist nur noch Spuren früheren Daseins zurückgeblieben sind. Nicht der Boden hat in solchen Gegenden Wert, sondern das Wasser, das ihm zugeführt werden kann. Die fortschreitende Kultur wird in dieser Hinsicht ja noch viel tun können, aber würden die Flüsse auch ihres ganzen Wassers beraubt, um die Felder zu befruchten, so würde dies doch nur einem kleinen Teile der großen Steppenflächen Rußlands zugute kommen. Es fehlt an der nötigen Regenmenge; ob diese sich im Laufe historischer Zeiten absolut vermindert hat, wie aus manchen Erscheinungen geschlossen werden könnte, oder ob nur ihre Verteilung eine andere geworden ist, läßt sich bis jetzt nicht entscheiden.

Die uns auffallende große Zahl von hölzernen, dreißig bis fünfzig Fuß hohen Aussichtstürmen in ganz ebener Gegend, die nicht die mindeste Aussicht darbot, erklärte sich dadurch, daß die Bewohner in der schlimmsten Fieberzeit die Nächte auf diesen Türmen zubringen, um dem Fieber zu entgehen.

Einen eigentümlichen Anblick gewährte gegen Ende der

Fahrt eine ganze Stadt von ähnlichen, noch viel höheren und scheinbar nahe aneinander stehenden Holztürmen, die den Gipfel eines nahen Höhenzuges krönten. Genauere Betrachtung durch ein Fernrohr ergab, daß es hohe Bohrtürme waren, wie man sie zur Ausführung von Tiefbohrungen zu erbauen pflegt. Es war das große Quellgebiet der Naphtha, die von dort durch zahlreiche Rohrleitungen der benachbarten »schwarzen Stadt« Baku, – nämlich dem neueren Teile derselben, welcher die zahlreichen Petroleumdestillationen enthält – zur Verarbeitung zugeführt wird. Merkwürdig ist, daß dicht neben einander liegende, zum Teil über tausend Fuß tiefe Bohrlöcher oft ganz verschiedene Resultate geben. Häufig entsteht beim Erreichen der Petroleum führenden Schicht eine Fontaine, in der die Naphtha über hundert Fuß hoch emporgeschleudert wird. Man hebt dann schnell im benachbarten Erdreich eine Vertiefung aus, um die hervorsprudelnde Naphtha zu sammeln. Die Ergiebigkeit der Quelle nimmt aber bald ab; nach wenigen Wochen pflegt sie überhaupt nicht mehr zu »schlagen«, wie man in Baku sagt, und die Naphtha muß nun aus der Tiefe des Bohrlochs herausgepumpt werden. Die Bohrtürme läßt man daher gleich stehen, um sie später als Pumptürme zu benutzen. Es ist schwer zu erklären, wie es kommt, daß in ganz geringem Abstände von einem Bohrloche, bei dem die Spannkraft der Gase, welche das Petroleum anfangs empordrückte, schon ganz absorbiert ist, eine neue mächtige Springquelle entstehen kann, da man doch annehmen muß, daß die sämtlichen Quellen einer einzigen Lagerstelle der Naphtha entspringen. Überhaupt ist die Entstehungsgeschichte des Petroleums noch in Dunkel gehüllt und deshalb auch nicht zu sagen, ob dasselbe eine bleibende Stelle im Felde menschlicher Kultur behaupten wird. Welch großen Einfluß die Naphthaquellen von Baku auf Leben und Industrie in Rußland bereits ausüben, erkennt man schon an den langen Reihen von Reservoirwagen für den Transport von Petroleum und Masut, die man auf allen russischen Eisenbahnen antrifft.

Da die Wälder Rußlands fast überall sehr stark gelichtet und Kohlen nur am Don in Menge vorhanden sind, so haben Masut und Rohpetroleum als billige und leicht transportierbare Brennmaterialien schnell große Bedeutung erlangt. Ein großer Teil der russischen Lokomotiven und Flußdampfer wird schon jetzt mit Petroleum geheizt und für manchen russischen Industriezweig ist dieses wie für unsere Kedabeger Kupfergewinnung ein Retter in der Not geworden.

Die alte Stadt Baku liegt schön am steil aufsteigenden Ufer des kaspischen Meeres. Außer dem Quellgebiete der Naphtha mit den sehr modernisierten ewigen Feuern, der »schwarzen Stadt«, und einer Reihe von interessanten architektonischen Erinnerungen an die Zeit, wo sie Residenz der persischen Chane war, bietet die Stadt dem Fremden wenig Reize. Doch kann er sich bei günstigem Wetter das Vergnügen machen, das kaspische Meer in Brand zu stecken, wenn er auf einem eisernen Dampfer zu einer Stelle nicht weit von der Küste hinausfährt, an der brennbare Gase vom Meeresboden aufsteigen. Diese lassen sich bei ruhigem Wetter anzünden und bilden dann oft längere Zeit ein Flammenmeer um das Schiff.

Rußland und Europa

Die Rückreise machten wir zu Lande über Moskau und Petersburg. Beim Übergange über den großen Kaukasus führte sie uns in der Einsattelung am Fuße des Kasbek durch großartig schöne, wilde Gebirgstäler. Will man ihre Schönheit recht genießen, so tut man aber besser, in umgekehrter Richtung zu reisen, denn das wilde Terekthal, das den nördlichen Abhang des Gebirges bildet, wird beim Bergabfahren so schnell durchlaufen, daß man kaum Zeit hat, die Reize der Umgebung zu genießen, auch hindern daran die unangenehm kurzen Wendungen der in schnellster Fahrt durchmessenen, sonst wundervollen Straße. Von Wladikawkas, dem Anfangspunkte des russischen Eisenbahnnetzes, fuhren wir ohne Unterbrechung in drei Tagen bis

Moskau. Leider entgingen uns bei dem trüben Wetter des ersten Tages die schönen Ansichten des großen Kaukasus, insbesondere der großartige Anblick des Elbrus. Interessant waren die zahlreichen Hünengräber zu beiden Seiten der Straße; sie zeigen, daß während langer Zeitabschnitte relativ hohe Kultur an den nördlichen Abhängen des Kaukasus geherrscht haben muß und hier vielleicht der Ausgangs- und Stützpunkt der Völkerstämme zu suchen ist, die zu verschiedenen Zeiten Europa überflutet haben.

Ich widerstehe der Versuchung, Moskau zu beschreiben, und will nur hervorheben, daß man dort das Gefühl hat, ganz in Rußland, d.h. im Grenzlande europäischer und asiatischer Kultur zu sein. Man hat diese Empfindung lebhafter, wenn man, wie wir diesmal, aus Asien kommt und daher ein lebendiges Gefühl für asiatisches Leben und Wesen mitbringt. In bestimmte Worte ist sie kaum zu fassen. »In Asien«, sagte eine meiner Reisegefährtinnen, »sind Schmutz und Lumpen gar nicht abstoßend, hier sind sie es schon«. Es ist dies in der Tat ganz charakteristisch für den Übergang von der asiatischen zur europäischen Kultur. Der Asiate zeigt trotz Schmutz und Lumpen immer einen gewissen Grad männlicher Würde, der dem Europäer in Lumpen ganz abgeht.

Der eigentliche Russe, der Großrusse, bildet eine richtige Übergangsstufe zwischen Asiaten und Europäern und ist daher auch der richtige und erfolgreiche Träger europäischer Kultur nach Osten. Der umgekehrte Weg, von dem die panslavistisch gefärbten Russen setzt vielfach träumen, die Auffrischung des »faulen Westens« durch asiatische Naturkraft, hat wohl keine große Aussicht, jemals realisiert zu werden. Es läßt sich zwar nicht leugnen, daß eine Gefahr für den Bestand der europäisch-amerikanischen Kulturentwicklung darin liegt, daß Europa der willige Lehrmeister Asiens in der Beschaffung und Benutzung der Machtmittel geworden ist, die es seiner Technik verdankt. Bei der großen Fähigkeit der Asiaten nachzuahmen und das

Erlernte nützlich anzuwenden und bei der stets fortschreitenden Kunst, der räumlichen Entfernung durch Verbesserung der Kommunikationsmittel die trennende Kraft zu nehmen, könnte allerdings einmal das kleine Europa einer neuen, kulturzerstörenden Invasion von Asien her ausgesetzt sein, aber der erste, vernichtende Stoß würde dann die Zwischenländer, namentlich Rußland treffen, wie die Geschichte ja schon wiederholt gezeigt hat. Übrigens wird diese Gefahr erst eintreten können, wenn der naturwissenschaftlich-technische Fortschritt Europas einmal zum Stillstand kommt, so daß es den großen Vorsprung in seiner technischen Entwicklung verliert, der seine Kultur am sichersten vor jedem Einbruch barbarischer Völker schützt. Nur selbstmörderische innere Kämpfe könnten dahin führen, denn in geistiger Kraft und erfinderischer Begabung ist Europas Bevölkerung den Asiaten weit überlegen und wird dies auch wohl in Zukunft bleiben.

In Moskau war es schon recht winterlich kalt, in Petersburg begann bereits die Schlittenbahn und die Newa ging mit Eis, so daß wir uns nach der ohne langen Aufenthalt erfolgten Rückkehr noch an dem milderen Klima der Heimat erfreuen konnten.

Mündəricat

Ön söz: Azərbaycanda metallurgiyanın inkişaf tarixinə dair qiymətli mənbə (<i>Yaqub Mahmudov</i>)	3
Verner fon Simensin "Qafqaz səyahətləri" Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin tarixini öyrənmək üçün qiymətli ilk mənbə kimi. Giriş məqaləsi (<i>Sevinc Hüseynova</i>)	6
Azərbaycan dilinə tərcüməyə giriş (<i>Azər Babayev</i>)	18
Qafqaz səyahətləri	21
Wertvolle Quelle für die Entwicklungsgeschichte der Metallurgie in Aserbaidschan. Vorwort für „Kaukasusreisen“ von Werner von Siemens	73
Werner von Siemens' „Kaukasusreisen“ als wertvolle Primärquelle zur Erforschung der Geschichte des Rayons Kedabeg (<i>Einführungsartikel</i>)	76
Kaukasusreisen	90

VERNER fon SÍMENS

QAFQAZ SƏYAHƏTLƏRİ

Format: 60x84 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 9.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi